P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 53

Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece

Nikica Barić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK 341.341-052(497.6-16)«1942«(093)
355.4(497.6-16)«1942«

Namjera ovog priloga je prikazati sudbinu osoba, golemim dijelom Srba, zarobljenih za vrijeme velike operacije koja je, pod zapovjedništvom njemačke vojske, tijekom lipnja i srpnja 1942. provedena na području sjeverozapadne Bosne, odnosno protiv partizanskih snaga na području planina Kozare i Prosare. U navedenoj operaciji sudjelovale su, uz njemačke postrojbe, i znatne domobranske i ustaške snage Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Istovremeno su vlasti NDH, u suradnji s njemačkim predstavnicima, planirale način na koji će postupati s onima koji su opkoljeni i zarobljeni tijekom spomenute operacije. Operacija njemačkih snaga i NDH protiv kozaračkih partizana te sudbina i stradanje osoba zarobljenih tijekom operacije, tema su niza publikacija objavljenih u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Događaji na Kozari 1942., u dijelu hrvatske javnosti danas su svedeni na ulogu Diane Budisavljević u zbrinjavanju kozaračke djece. Namjera ovog priloga je — prije svega korištenjem izvornih i objavljenih dokumenata nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata — pokušati ponovno opisati sudbinu osoba koje su zarobljene tijekom operacije na Kozari.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, Kozara, Sabirni logor Jasenovac, Dječji dom Jastrebarsko, Dječje prihvatilište Sisak, Diana Budisavljević

Od početka 1942. vlasti NDH, zajedno s njemačkim i talijanskim predstavnicima, planirale su i provodile niz operacija za uništenje partizanskih jedinica na teritoriju NDH. Tako su visoki predstavnici NDH i njemačke vojske dogovorili operaciju protiv partizana u sjeverozapadnoj Bosni, točnije u planinskom području Kozare i Prosare. To je područje na sjeveru omeđeno rijekom Savom, na zapadu rijekom Unom, a na njegovoj južnoj strani su Prijedor i Banja Luka, mjesta koja su u to vrijeme bila pod nadzorom NDH. No, sredinom svibnja 1942. partizani su ušli i u Prijedor.

Krajem svibnja 1942. ustrojena je njemačka Borbena skupina »Zapadna Bosna«, pod zapovjedništvom generala Friedricha Stahla. Iako su u njezinom sastavu bile i njemačke postrojbe, glavninu su činile domobranske i ustaške snage. Namjera Borbene skupine »Zapadna Bosna« bila je uspostava »zaprečnih skupina« oko Kozare i Prosare, koje su trebale potiskivati i konačno uništiti partizane. Borbe su započele sredinom lipnja 1942. godine. Partizani su se branili, prelazeći i u oštre protunapade u kojima su nekim domobranskim postrojbama nanijeli znatne gubitke. Krajem lipnja 1942. iz Srbije su stigle dodatne njemačke

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 54

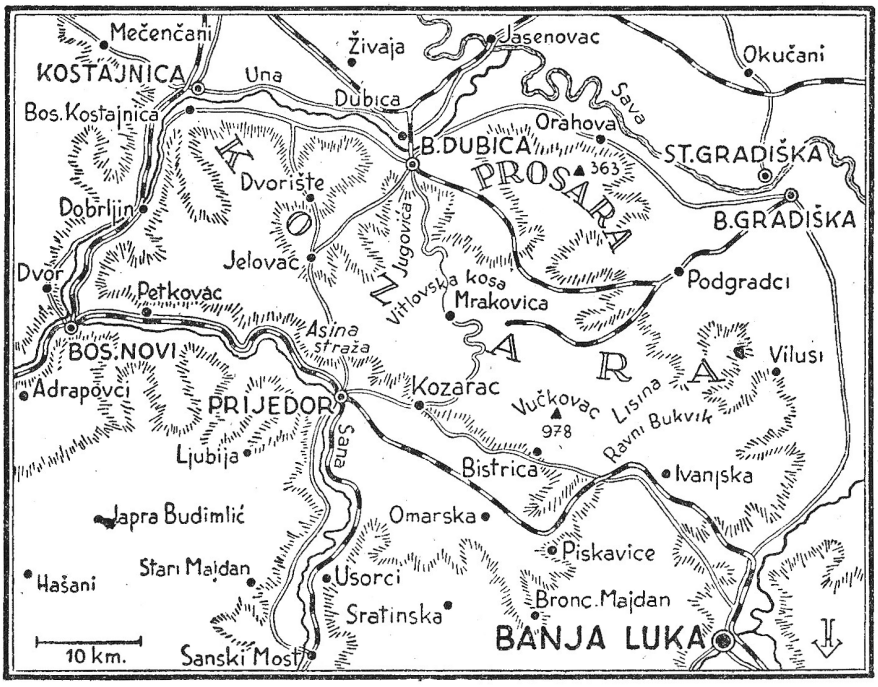

Zemljovid Kozare objavljen u zagrebačkim novinama *Nova Hrvatska* 26. srpnja 1942.

postrojbe kao pojačanje Borbenoj skupini »Zapadna Bosna«, pa su početkom srpnja uspješno nastavljene operacije protiv partizana. Konačno je 18. srpnja operacija na Kozari i Prosari završena, kako su Nijemci kasnije ocijenili, s »velikim uspjehom«. U tim borbama partizani su pretrpjeli velike gubitke, a u gustim kozaračkim šumama zarobljene su znatne količine naoružanja i vojne opreme.[1] Tako je skupina »Borowski«, koja je djelovala u sastavu Borbene skupine »Zapadna Bosna«, u dnevnoj zapovijedi od 18. srpnja 1942. navela:

> *Današnjim danom svršio je podhvat borbene skupine »Borowski« na prostoru Kozare i Prosare. Uzpjeh je bio velik. Izuzev posve malih skupina, kojima je uzpjelo, na nepreglednom zemljištu probiti se kroz naše redove, neprijatelj je uništen, odnosno zarobljen. Kraj neznatnih vlastitih gubitaka, uniš-*

[1] Za osnovne podatke o operaciji na Kozari koristio sam pregled koji je još za vrijeme rata dao njemački časnik Ernst Wisshaupt u dokumentu »Borba protiv ustaničkog pokreta na području jugoistoka«. Vidjeti: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, Dokumenti Nemačkog Rajha 1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976., Prilog I. Opis navedene operacije dalo je i Kraljevsko talijansko vojno izaslanstvo u NDH, u izvješću od 22. srpnja 1942. godine. Vidjeti Hrvatska, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-HDA), 1450 — Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (dalje: HR-HDA-1450), svitak D-109, snimke 464-472, Comando Superiore FF. AA. »Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942. U razdoblju socijalističke Jugoslavije nastala je brojna literatura o ofenzivi na Kozaru 1942. godine. U ovom prilogu uglavnom sam koristio podatke iz knjige: Mirko PEKIĆ, Dragutin ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, Prijedor, Odbor za pripremanje i izdavanje publikacija »Kozara u NOB-u«, 1968. (srp. ćirilica).

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 55

tila je tokom borbe sama skupina »Borowski« više od 1.500 partizana. K tome dolazi velik broj zarobljenika. Naše su čete pronašle kuće i barake partizanskih stožera i razorile ih. Cjelokupno je stanovništvo obkoljenog područja izseljeno, te je tako provedeno temeljito čišćenje prostora. U toku je odpremanje oružja (veliki broj težkih i laganih strojnica s priborom i doknadnim dielovima, puške, ručne bombe, streljivo, i drugi predmeti opreme: dojavno tvorivo, pisaći strojevi, motorni koturi, razorna sredstva), koje je nađeno u partizanskim spremištima i skrovištima. Obskrbna skladišta i spremišta odkrivaju se i nadalje, tako da plien neprestano raste.[2]

Ovo bi, u sažetim crtama, bio opis operacije protiv partizana na Kozari. No, Borbena skupina »Zapadna Bosna«, tijekom njezinog provođenja, zarobila je brojne partizane, kao i golem broj civila na navedenom području. Na idućim stranicama opisat ću postupke njemačke vojske, odnosno vlasti NDH prema zarobljenim partizanima i civilima.

Pripreme Borbene skupine »Zapadna Bosna«

General Stahl je 4. lipnja 1942. donio upute za operaciju opkoljavanja i uništavanja partizana u zapadnoj Bosni. U njima je navedeno da osobno preuzima taktičko zapovjedništvo nad postrojbama NDH koje će sudjelovati u operaciji. Operativno područje generala Stahla omeđeno je rijekom Savom na sjeveru, Unom na zapadu, njemačko-talijanskom demarkacijskom crtom na jugu i rijekom Vrbas na istoku. Na tom području Stahl je preuzeo i izvršnu vlast, odnosno, suradnju s vlastima NDH trebao je usuglasiti s opunomoćenikom Ministarstva unutarnjih poslova NDH (MUP NDH) pri Operativnom stožeru »Zapadna Bosna«.[3]

U svojim uputama general Stahl odredio je i način postupanja sa zarobljenim partizanima i civilnim stanovništvom tijekom predstojeće operacije. Osobe koje pružaju otpor njemačkoj vojsci i postrojbama NDH, ili su uhvaćene s oružjem, treba strijeljati. Također je naređeno da treba strijeljati osobe za koje je dokazano da su pomagale partizanima. Nasuprot tome, oni koji se odazovu pozivu da polože oružje i predaju se, bit će zarobljeni, a u zarobljeništvo je trebalo odvesti i sumnjive osobe. Sve jedinice koje će sudjelovati u predstojećoj operaciji morale su urediti sabirne postaje za zarobljenike. Na kraju, general Stahl je zabranio postrojbama pod njegovim zapovjedništvom da pale kuće, razaraju i pljačkaju imovinu te čine druga nasilna djela, s tim da se prekršitelje izvede pred prijeki sud.[4]

Idućeg dana, 5. lipnja, general Stahl objavio je proglas stanovništvu, u kojemu je naveo da će njemačke i hrvatske jedinice na operativnom području za-

[2] NDH, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Odjel za ratnu poviest, Taj. Broj: 1921/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: Danko R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, Beograd, NIRO »Mladost«, 1988., 384-385.

[3] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 85.

[4] Isto.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 56

padne Bosne biti pod njegovim zapovjedništvom, napominjući da je na tom području osobno preuzeo izvršnu vlast:

> *Svima onima, koji državu Hrvatsku iskreno priznaju, hrvatska vlada jamči jednakopravnost pred zakonom bez razlike vjeroispovjedi ili narodnosti, a isto tako i zaštitu života i imetka. Ona traži samo vjernost i iskrenu privrženost novoj državi Hrvatskoj. Pozivam sve mirne građane na suradnju s hrvatskim vlastima.*[5]

Zato je general Stahl »posljednji put« pozvao odane građane na red i mir, istaknuvši da se oružje i streljivo moraju predati dolazećim »savezničkim četama«, a onaj tko pred njima bude bježao smatrat će se sumnjivim i na njega će biti otvorena paljba. Vojska će koristiti silu samo ako joj bude pružen otpor, a svaki otpor bit će skršen. Osim toga, nedopušteno korištenje oružja i pomaganje partizanima bit će kažnjeno smrću.[6]

Početkom lipnja 1942. predstavnik Vlade NDH, odnosno opunomoćenik njezinog ministra unutarnjih poslova, zadužen za suradnju s generalom Stahlom, bio je veliki župan dr. Petar Gvozdić.[7] No, krajem istoga mjeseca za općeg opunomoćenika Vlade NDH na području Borbene skupine »Zapadna Bosna« određen je dr. Oskar Turina.[8]

Također je važno napomenuti da se, u neposrednoj blizini područja na kojem je Borbena skupina »Zapadna Bosna« vodila operacije protiv kozaračkih partizana, nalazilo Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, pod čijom se upravom, uz logor u Jasenovcu, nalazio i onaj u Staroj Gradišci. Tim logorima upravljala je Ustaška nadzorna služba (UNS), odnosno njezin Ured III (Ustaška obrana). Na čelu Ustaške obrane nalazio se ustaški satnik (u kolovozu 1942. unaprijeđen u čin ustaškog bojnika) Vjekoslav Maks Luburić.[9]

Postupak prema partizanima, njihovim suradnicima i sumnjivim osobama

Postoje različiti podaci o broju partizana koje su opkolile postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna«. Njemačka vojska je krajem lipnja 1942. smatrala da se na Kozari nalazi 4000 do 5000 dobro organiziranih i naoružanih partizana, a podupire ih mjesno stanovništvo koje je spremno braniti Kozaru.[10]

---

[5] Prijepis proglasa general-majora Stahla od 5. VI. 1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 367.

[6] Isto.

[7] Isto.

[8] Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1980., 342-343. Za imenovanje i ovlasti dr. Oskara Turine, kao općeg opunomoćenika Vlade NDH u Banja Luci, vidjeti: HR-HDA-226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH (dalje: HR-HDA-226), Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 41.273-Z-1942.

[9] Mario KEVO, »Počeci logora Jasenovac«, *Scrinia Slavonica, godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 3, Slavonski Brod 2003., 471-499.

[10] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 96.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 57

U vezi s brojem partizana na Kozari zanimljivi podaci nalaze se i u izvješću Kraljevskog talijanskog vojnog izaslanstva u NDH od 22. srpnja 1942. U njemu je navedeno da je Glavni stožer domobranstva procijenio da je na Kozari oko 3000 partizana. No, visoki domobranski časnici koji su sudjelovali u napadu na Kozaru naknadno su procijenili da su se zapravo morali sukobiti sa 7000 do 8000 dobro naoružanih partizana. Osim toga, partizani su imali potporu stanovništva toga područja, koje im je — dobrovoljno ili prisilno — pomagalo.[11] Može se spomenuti i izvješće Njemačkog poslanstva u Zagrebu, poslano 23. srpnja 1942. u Berlin, u kojem je navedeno da su partizani na Kozari imali oko 5000 boraca.[12]

Nasuprot prethodno navedenim podacima, M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi iz 1968. navode da se prije početka napada na Kozaru na tom području nalazilo nešto više od 4000 partizana. To su uglavnom bili borci 2. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.[13]

Borbe su bile žestoke i u njima su pali brojni partizani. Tako je, primjerice, u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. lipnja 1942., u vezi s napredovanjem domobranske 1. gorske divizije iz smjera Kostajnice, navedeno:

> *Partizani su dali ogorčen odpor iz ukopanih postava sa dosta strojnica. Ovaj odpor savladan je tek poslie 3-4 satne borbe i nakon što je topničtvo dovedeno skoro u prvu liniju, a i sam zapovjednik divizije bio je u prednjim linijama. Prema dosada prikupljenim podatcima naši ukupni gubitci iznose: 8 poginulih, 8 teško i 19 lakše ranjenih. Neprijateljski gubitci su veliki, no još nema točnih podataka.*[14]

Od početka srpnja 1942. dnevna izvješća Glavnog stožera domobranstva sve su češće bilježila podatke o strijeljanim i zarobljenim partizanima, kao i onima koji su se predali. O tome se mogu navesti određeni primjeri. Pripadnici skupine »Borowski« strijeljali su 6. srpnja 23 partizana,[15] a 8. srpnja još 55, dok su trojicu zarobili.[16] Devetog srpnja 50 partizana predalo se Istočnoj zaprečnoj skupini.[17]

---

[11] HR-HDA-1450, svitak D-109, snimke 464-472, Comando superiore FF. AA. »Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942.

[12] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

[13] M. PEKIĆ, D. ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, 83-88.

[14] HR-HDA-487, Ministarstvo oružanih snaga NDH (dalje: HR-HDA-487), Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 166 (po podatcima primljenim 15. VI. 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

[15] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podatcima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

[16] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 191 (po podatcima primljenim 10. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

[17] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 192 (po podatcima primljenim 11. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 58

General Stahl je 14. srpnja 1942. ponovio uputu da postrojbe pod njegovim zapovjedništvom, nakon saslušanja, strijeljaju zarobljene partizane, kao i osobe koje im pomažu. Važnije zarobljenike je, zajedno sa zapisnikom saslušanja, trebalo uputiti pretpostavljenom zapovjedništvu.[18]

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. srpnja 1942. navedeno je da domobranske i njemačke snage na Kozari nailaze na slab otpor, a tu je i podatak da je strijeljano 59 partizana, a četiri zarobljena, uz ratni plijen od 29 pušaka.[19] Navedeni podaci pokazuju nerazmjer između broja strijeljanih i zarobljenih partizana i količine zaplijenjenog oružja. Na temelju toga može se zaključiti da nisu strijeljani isključivo partizani, nego i civili za koje se ustanovilo ili sumnjalo da su njihovi suradnici. U tom smislu, razlika između »pravih« partizana i ostalog stanovništva, posebno mladića i muškaraca, za njemačke vojnike i domobrane vjerojatno je bila pomalo »mutna«.[20] No, sumnjičavost njemačke vojske i postrojbi NDH prema civilnom stanovništvu nije bila neutemeljena. Naime, Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Bosansku krajinu je kasnije u vezi s držanjem opkoljenog stanovništva na Kozari naveo:

> *Stanovništvo je i samo masovno uzimalo učešće goloruko u borbi protiv neprijatelja koji je* [narod] *jurišao i tu ga je mnogo poginulo.*[21]

Budući da su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« od početka srpnja 1942. počele zarobljavati sve više civila s područja koje su opsjedali, pojavile su se sumnje da se među njima skrivaju partizani. Tako je u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 8. srpnja 1942., u vezi sa stanjem među neprijateljem na Kozari navedeno da, prema izjavama civila koji su se predali njemačkim i hrvatskim snagama, među njima ima i »presvučenih partizana«.[22] U dnevnom izvješću od 9. srpnja stoji:

> *Ponovno je potvrđeno da partizani imaju nalog zakopati oružje i prikriti se među bjegunce.*[23]

A u dnevnom izvješću od 11. srpnja navedeno je:

> *Neprijatelj borbu i dalje ne prima. Po jednoj zaplijenjenoj partizanskoj zapoviedi od 2. VII. partizani imaju uputstvo da teško oružje i zalihe zakopaju a lakim odjelima da se probiju u Grmeč pl.*[aninu]*, dok specijalni razvid-*

---

[18] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 110.

[19] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podatcima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[20] Jonathan E. GUMZ, »*Wehrmacht* Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941—1942«, *The Historical Journal* 4 (2001), 1022.

[21] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IX, Knjiga 1, Partijsko-politička dokumenta 1941—1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1961., dok. br. 122.

[22] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 189 (po podatcima primljenim 8. VII. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[23] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podatcima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 59

ački odredi kojima su poznata mjesta prikrivenog oružja ostaju u Kozari i vrše uznemiravanja i prepade javljajući naše pokrete. Prema iskazima zarobljenika, mase partizana nalaze se među pučanstvom kao seljaci.[24]

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 18. srpnja navodi se da je prethodnog dana uspješno okončana operacija na Kozari i Prosari te da ukupni gubici partizana iznose 3397 poginulih, dok će 250 partizana nakon saslušanja biti strijeljano. Također je navedeno da su tijekom borbenog izviđanja, sjeveroistočno od Prijedora, strijeljana 294 partizana, a trojica su zarobljena.[25]

Njemačko poslanstvo u Zagrebu je 23. srpnja 1942. izvijestilo Berlin da je u operaciji na Kozari, od oko 5000 partizana, poginulo 3500, a 300 zarobljenih izvedeno je pred prijeki sud i strijeljano.[26]

U dokumentima njemačke vojske kasnije je naveden još veći broj ubijenih partizana. Prema jednom izvješću, Borbena skupina »Zapadna Bosna«, u razdoblju od 24. lipnja do 23. srpnja 1942., ubila je 6589 partizana, 423 ranila, a za odmazdu je strijeljano 777 osoba.[27]

M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi navode da su vojne vlasti NDH u Bosanskoj Dubici strijeljale 2400, a u Bosanskoj Gradišci 800 zarobljenih mladića s Kozare, proglasivši ih partizanima.[28]

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, sredinom kolovoza 1942., naveo je da su Nijemci i snage NDH nakon okončanja operacije na Kozari vršili »masovna strijeljanja i klanja« nad zarobljenim i prikupljenim stanovništvom s tog područja, pri čemu su posebno stradali članovi narodnooslobodilačkih odbora, komunisti te znatan broj muškaraca sposobnih za vojsku. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu procijenio je da broj žrtava iznosi čak 10 do 15 tisuća.[29] No, u usporedbi s ostalim izvorima, navedeni broj čini se znatno pretjeranim.

Strijeljanje partizana, zarobljenih tijekom operacije na Kozari, nastavljeno je i početkom kolovoza 1942. Tako je Obavještajno odjeljenje Borbene skupine »Zapadna Bosna« zatražilo od Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije u Banja Luci da 2. kolovoza izvrši strijeljanje 49 partizana koji su, po svoj prilici, zarobljeni tijekom operacije na Kozari.[30]

Nešto kasnije Borbena skupina »Zapadna Bosna« uputila je Župskoj redarstvenoj oblasti u Banja Luci pet zarobljenih partizana. To su bili: Mira Cikota iz

---

[24] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 192 (po podatcima primljenim 11. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[25] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 199 (po podatcima primljenim 18. srpnja 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

[26] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

[27] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, Prilog I.

[28] M. PEKIĆ, D. ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, 161.

[29] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IX, Knjiga 1, dok. br.122.

[30] Prijepis dopisa Odjela I. C. Borbene skupine »Zapadna Bosna«, upućen 3. oružničkoj pukovniji u Banja Luci. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 382-383.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 60

Prijedora, Piljo Stanišljević iz Turjaka, dr. Gertruda Stern iz Banja Luke, Atif Topić iz Bosanske Gradiške i dr. Ihsan Zukanović, liječnik Državne bolnice iz Banja Luke. Dana 8. kolovoza 1942., redarstvo je ovih pet zarobljenika predalo sudskom zatvoru u Banja Luci, a državnom tužitelju Pokretnog prijekog suda u Banja Luci u vezi s time upućen je dopis:

> *Svi navedeni pozatvarani su i pohvatani prigodom zadnjih operacija Hrvatske i Njemačke vojske na Kozari-planini. Prijava proti njima nije dostavljena, ali je notorna činjenica, da su svi navedeni pristupili u partizanske redove, aktivno učestvujući i pomažući bande, kao njihovi članovi. Njemačka »Kampfgruppe« moli, da se glavna razprava održi čim prije i da joj se po rješenju razprave pošalje ovjerovljeni priepis osude.*[31]

Navedene osobe, koje su zatim strijeljane, imale su istaknutu ulogu u partizanima, partizanskom sanitetu, odnosno Komunističkoj partiji.[32]

Osim tih osoba, znatan dio zarobljenih partizana ili osoba koje su smatrane partizanima upućen je u njemački Prihvatni logor u Zemunu. Navedeni logor nalazio se na teritoriju NDH, ali je bio pod zapovjedništvom njemačkih redarstvenih struktura, nadležnih za okupiranu Srbiju.[33]

Izaslanik njemačke vojske u NDH, general Edmund Glaise von Horestenau, 13. srpnja 1942. posjetio je Beograd i razgovarao s generalom Paulom Baderom, koji je bio nadređen generalu Stahlu. Tom prigodom Bader je izjavio da je spreman preuzeti uhićenike, odnosno zarobljenike koje je Borbena skupina »Zapadna Bosna« uputila u logor u Zemunu. Prehranu za te osobe, dok se nalaze u zemunskom logoru, trebala je osigurati NDH. Bader je izjavio i da će se s njima postupati kao s ratnim zarobljenicima te da će iz Zemuna biti upućeni »na sjever«.[34]

Podaci iz dnevnih izvješća Glavnog stožera domobranstva govore o upućivanju osoba zarobljenih na Kozari u logor u Zemunu. U izvješću od 15. srpnja 1942. navedeno je da su u Zemun do tog datuma upućene 2374 osobe.[35] Istog dana, 15. srpnja, u Zemun je otpremljeno 555 »pritvorenih izbjeglica«, a 16. srpnja još 904 uhićene osobe.[36] Nakon toga, 28. srpnja u Zemun je upućeno još 985 uhićenih muškaraca.[37]

---

[31] Županska redarstvena oblast u Banjoj Luci, Taj. Broj: 1893/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 391.

[32] Dragutin ĆURGUZ, Milorad VIGNJEVIĆ, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred »Mladen Stojanović«*, Prijedor, Nacionalni park »Kozara«, 1982., 787.

[33] Milan KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992., 170-172.

[34] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 352.

[35] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podatcima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[36] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 198 (po podatcima primljenim 17. VII.1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 61

Iz navedenih podataka proizlazi da je s područja Kozare u Zemun deportirano 4818 zarobljenika, no te brojke nisu cjelovite. U postojećoj literaturi mogu se naći različiti podaci o tome koliko je osoba s Kozare dopremljeno u logor u Zemunu. Neki autori tvrde da je riječ o 7000 osoba.[38]

Na temelju podataka iz njemačkih dokumenata također se navodi da je u kolovozu 1942. u logoru u Zemunu bilo oko 9000 zarobljenika, ne samo s Kozare, nego i drugih područja pod vlašću NDH.[39] Njemački izvori navode da je Borbena skupina »Zapadna Bosna«, od 24. lipnja do 8. srpnja 1942., imala 6641 zarobljenika, a od 9. do 23. srpnja daljnjih 8849. Dakle, ukupan broj bio je 15.490.[40] No taj izvor ne navodi koliko je među zarobljenima bilo onih koji su upućeni u Zemun.

Neki autori procjenjuju da je u logor u Zemunu ukupno dopremljeno oko 10.000 zarobljenih osoba s Kozare. Velik dio umro je zbog bolesti, gladi i loših uvjeta koji su vladali u logoru.[41]

Sredinom rujna 1942. Nijemci su izdvojili 2000 zarobljenika iz logora u Zemunu, s namjerom da ih upute na prisilni rad. No, znatan dio ove skupine umro je još u Zemunu od različitih bolesti. Preživjeli su upućeni na prisilni rad u Norvešku, a manji dio u Njemačku.[42] Znatan dio ove skupine činile su osobe zarobljene na Kozari. Kada je general Bader spomenuo da će zarobljenike s Kozare uputiti »na sjever«, pretpostavljam da je mislio upravo na to kako će ljude zarobljene na Kozari i dopremljene u zemunski logor, poslati na prisilni rad u Norvešku. U izvješću Kraljevskog talijanskog vojnog izaslanstva u Zagrebu, od 22. srpnja 1942., u vezi sa zarobljenicima s Kozare, poslanim u zemunski logor, navedeno je da će oni, »praktično kao robovi, biti poslani na prisilne radove, najvjerojatnije u rudnike u Norveškoj«.[43]

Također treba spomenuti da je Karl Petersen, predstavnik glavnog njemačkog opunomoćenika za radnu snagu u NDH, u izvješću od 20. srpnja 1942., naveo da je uputio svoga izaslanika u logor u Zemunu. Njegov je zadatak bio da među logorašima prikupi osobe koje bi kao slobodne radnike (*freien Arbeitsein-*

---

[37] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 210 (po podatcima primljenim 29. srpnja 1942 godine do 9 sati), Kampfgruppe West Bosnien.

[38] Milorad AŠKOVIĆ, Blagoje MARINKOVIĆ, Ljubomir PETROVIĆ, *U logorima u sjevernoj Norveškoj*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1979., 23 (srp. ćirilica); Venceslav GLIŠIĆ, »Concentration camps in Serbia (1941—1944)«, *The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945*, Belgrade, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1977., 703.

[39] Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945, Occupation and Collaboration*, Stanford, California, Stanford University Press, 2001, 220.

[40] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, Prilog I.

[41] M. KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, 228.-231.

[42] M. AŠKOVIĆ, B. MARINKOVIĆ, LJ. PETROVIĆ, *U logorima u sjevernoj Norveškoj*, 23, 27; V. GLIŠIĆ, »Concentration camps in Serbia (1941—1944)«, 704.

[43] HR-HDA-1450, svitak D-109, snimke 464-472, Comando superiore FF. AA. «Slovenia-Dalmazia«, Ufficio operazioni, No. 15791/1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 62

satz) poslao na rad u Njemačku. Petersen je pretpostavljao da se na taj način u Zemunu može okupiti od 1000 do 3000 radnika.[44] Ne raspolažem izvorima je li navedeno i u kojoj mjeri provedeno, no može se pretpostaviti da je dio ljudi s Kozare, koji su deportirani u Zemun, i na opisani način napustio logor, otišavši na rad u Njemačku. Kasnije je, kako je već spomenuto, dio zarobljenika deportiran i na prisilni rad u Norvešku i Njemačku.

Sredinom kolovoza 1942. zapovjednik njemačkog redarstva u Srbiji obratio se Generalnom konzulatu NDH u Beogradu, navodeći da se u Prihvatnom logoru Zemun nalazi 3457 osoba starijih od 50 godina, među kojima ima i muškaraca od 70 do 80 godina. U logoru se nalazilo i 537 muškaraca mlađih od 17 godina, među kojima su bili i dječaci od 9 do 14 godina. Budući da se ovih, oko 4000 starijih i mlađih osoba nije moglo iskoristiti kao radnu snagu, zatraženo je da ih vlasti NDH ponovno preuzmu.[45]

Tijekom rujna 1942. predstavnici NDH preuzeli su iz logora u Zemunu oko 2900 osoba dovedenih s Kozare i prevezli ih željeznicom u Sabirni logor Jasenovac. Vlak je nekoliko dana putovao do odredišta, a za to vrijeme zatočenici nisu dobivali ni hranu ni vodu. Dr. Pavao Spitzer, zatočenik jasenovačkog logora, izjavio je nakon rata jugoslavenskim vlastima da je kao liječnik prisustvovao otvaranju vagonâ vlaka koji je u Jasenovac stigao iz Zemuna. Tada je ustanovljeno da je oko 500 osoba umrlo tijekom transporta. Dr. Spitzer također je potvrdio da su ustaše likvidirale preostale osobe iz vlaka.[46]

Upućivanje iseljenih s Kozare na rad u Njemački Reich

I dio ostalog stanovništva, prikupljenog tijekom operacije Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv kozaračkih partizana, završio je na radu u Njemačkom Reichu.

Sredinom ožujka 1942., na sjednici Državnog gospodarstvenog povjerenstva NDH, raspravljalo se o hrvatskim radnicima, upućenim na rad u Njemački Reich. Zaključeno je da Hrvate treba zadržati u domovini, a na rad za njemačko gospodarstvo treba što više upućivati grko-istočnjake:

---

[44] *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938-1945), Achtbändige Dokumentenedition*, Band 6, Die Okkupationspolitik des deutchen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941—1945), Berlin, Heidelberg, Hüthig, Verlagsgemeinschaft GmbH, 1992, Nr. 92.

[45] Aleksandar VOJINOVIĆ, *NDH u Beogradu*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1995., 172.

[46] HR-HDA-421, Javno tužilaštvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HR-HDA-421), Odjeljenje bezbjednosti, kut. 129, Okružni sud u Zagrebu, Broj K-215/51, Zagreb, dne 24. VIII. 1951., Zapisnik o saslušanju svjedoka Spitzer dr Pavao, sastavljena u Okružnom sudu u Zagrebu dana 24. VIII. 1941. u kriv. predmetu protiv Artuković Andrije radi zločina ubijstva. Također vidjeti: M. KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944.*, 285-286.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 63

Radi prištednje hrvatske radne snage upućivat će se na rad u Njemačku po mogućnosti što više grčko-istočnjaci. To će se također provoditi u pročišćenim krajevima.[47]

Pod »pročišćenim krajevima« pritom se očito mislilo na područja u kojima su provedene operacije protiv partizana. Ante Pavelić je krajem svibnja 1942. dopustio njemačkim komisijama da prikupljaju pravoslavne radnike za rad u Njemačkom Reichu. Kako bi se osigurao što veći broj radnika, predstavnici NDH su, zajedno s Nijemcima, dogovorili da će se radna snaga tražiti i među pravoslavcima koji se nalaze u sabirnim logorima:

Iz sabirnih logora hrvatske vlasti izabrat će osobe sposobne i podesne za rad u Njemačkoj, među kojima će tada vrbovati njemačke komisije.[48]

Očito je da su ovi dogovori predstavnika NDH s Nijemcima otvarali mogućnost da se među civilima prikupljenim tijekom borbi na Kozari osigura radna snaga za potrebe njemačkog gospodarstva. Njemački poslanik u NDH, Siegfried Kasche, 10. srpnja 1942. razgovarao je s Antom Pavelićem i dogovorio da među stanovništvom s Kozare započne prikupljanje radne snage za njemačko gospodarstvo, čim to omoguće zdravstvene prilike.[49]

Karl Petersen, predstavnik glavnog njemačkog opunomoćenika za radnu snagu u NDH, u izvješću od 20. srpnja 1942. navodi da je tijekom lipnja u logoru Stara Gradiška, kao i tijekom srpnja u Sisku, izdvojio 3935 muškaraca, 3255 žena te nešto više od 400 djece, koji su zatim upućeni na rad u Njemački Reich. Radilo se o pravoslavcima koji su odvedeni iz svojih domova tijekom operacija protiv partizana i dopremljeni u Staru Gradišku i Sisak.[50]

Pretpostavljam da svi nisu mogli biti s Kozare, pogotovo oni iz logora Stara Gradiška, budući da su ih Nijemci odredili za rad u Njemačkoj prije no što je počelo zarobljavanje i prikupljanje većih skupina civila s Kozare. No moguće je da je dio pravoslavaca koji su u Sisku izdvojeni za rad u Njemačkoj doveden s područja Kozare. U svakom slučaju čini se da su Petersenovi ljudi nastavili s prikupljanjem radne snage među civilima dovedenim iz kozaračkog područja. U izvješću Glavnog stožera domobranstva od 15. srpnja navedeno je da je, odvojeno od zarobljenika odvedenih u Zemun, s područja Borbene skupine »Zapadna Bosna« na rad u Njemački Reich upućeno 1589 osoba.[51]

---

[47] Jere JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945., Dokumentarni prikaz*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, Dom i svijet, 2001., 167-168.

[48] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb, Golden marketing, Hrvatski državni arhiv, 1998., 181.

[49] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

[50] *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938—1945), Achtbändige Dokumentenedition*, Band 6, Nr. 92.

[51] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 196 (po podatcima primljenim 15. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 64

U svome izvješću od 23. srpnja Njemačko je poslanstvo navelo da je — i ovaj put odvojeno od zarobljenika upućenih u Zemun — na rad u Njemačku upućeno 5000 osoba s Kozare.[52]

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, jugoslavenske vlasti uhitile su ustaškog bojnika Miroslava Filipovića koji je dio rata proveo u službi Ustaške obrane u logoru Jasenovac. Tijekom saslušanja, u vezi sa stanovništvom zarobljenim na Kozari, Filipović je među ostalim izjavio:

> *Bile su njem.*[ačke] *komisije koje su neprekidno pregledale, primale i otpremale na rad u Njemačku. Ja sam dobio nalog od* [Vjekoslava] *Maksa* [Luburića] *da utajim par hiljada i dovedem u Jasenovac, jer nam je trebalo tada radne snage za izgradnju nasipa i drugih objekata* [...].[53]

Kasnije su jugoslavenske vlasti uhitile i ustaškog bojnika Ljubu Miloša koji je tijekom istrage izjavio:

> *U toku ljeta 1942. došla je u* [Staru] *Gradišku jedna delegacija njemačke »Todt« organizacije, koja je preuzimala neke zatočenike, te ih upućivala u Njemačku na rad. Mislim da je ovo uslijedilo, povodom nekog sporazuma između Nijemaca i »maršala«* [Slavka] *Kvaternika, po kojem je Kvaternik trebao poslati u Njemačku oko 100 ili 200 hiljada radnika. Ova komisija je u logoru boravila duže vremena, a u tome roku primala je i odpremala stalno zatočenike u Njemačku. Koliko je na ovaj način poslano zatočenika, ne bih mogao niti približno reći, jer mi rad dotične komisije nije poznat. Mislim da je početkom jeseni ili zime 1942. godine, ista komisija napustila logor.*[54]

Njemački poslanik Kasche, u bilješci od 20. srpnja 1942., u vezi s ljudima iseljenim s područja Kozare, naveo je da bi oni među njima koji su upućeni na rad u Njemačku trebali imati položaj slobodnih radnika koji će primati plaću.[55] Nesumnjivo, odlazak iseljenih s Kozare na rad u Njemačku teško je mogao biti »dobrovoljan«. Ipak, u odnosu na zarobljene partizane i njihove pristaše, koji su preko Zemuna upućeni na prisilni rad u Norvešku i Njemačku, može se pretpostaviti da je položaj onih koji su kao »slobodni radnici« otišli na rad u Njemačkoj, ipak bio povoljniji. Smatram da je tim osobama, osim odlaska na rad u Njemačku, još gore bilo to što su odvojene od svojih obitelji, osobito majke od djece, o čemu će biti više riječi pri kraju ovog priloga.

Zbjeg, predaja i zarobljavanje civilnog stanovništva na Kozari

Tijekom borbi na Kozari u lipnju i srpnju 1942., partizani su prihvatili frontalnu borbu s Nijemcima i snagama NDH, pri čemu se iza njihovih položaja našla par-

---

[52] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

[53] Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga II, Beograd, Jasenovac, Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986., Prilog broj 3.

[54] Isto, Prilog broj 7.

[55] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, knjiga 2, dok. br. 114.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 65

tizanska »pozadina«, odnosno lokalno stanovništvo. O kolikom je broju ljudi bila riječ? M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi navode da je, prema popisu stanovništva iz 1931., na području Kozare živjelo gotovo 200.000 stanovnika, od čega nešto više od 137.000 Srba.[56] No, kako ću kasnije navesti, broj civila koje su tijekom i nakon operacije na kozaračkom području prikupile vlasti NDH i njemačka vojska ipak je bio manji.

Dok su se partizani povlačili pred postrojbama Borbene skupine »Zapadna Bosna«, rukovodstva KPJ i narodnooslobodilačkih odbora organizirala su zbjegove, odnosno povlačenje stanovništva s područja kotara Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Prijedor.[57]

Znakovito je da su M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi iz 1968. smatrali potrebnim naglasiti kako postoje mišljenja da se stradanje stanovništva moglo izbjeći, da nisu otišli u partizanske zbjegove. No spomenuti autori odlučno su odbacili takve tvrdnje, navodeći da je Borbena skupina »Zapadna Bosna« iselila dio stanovništva iz nekih mjesta oko Kozare, koje nije otišlo u zbjeg. Također su naveli da je, osim organiziranog odlaska u zbjeg, dio stanovništva dobrovoljno odlučio napustiti svoje domove i otići u zbjeg, sjećajući se prethodnih slučajeva kada je dolazak ustaša značio nasilje nad civilima.[58]

Povlačenje civilnog stanovništva pred napredovanjem njemačkih i hrvatskih postrojbi zabilježeno je i u dnevnim izvješćima Glavnog stožera domobranstva. Tako je u vezi s napredovanjem domobranske 1. gorske divizije na crti Bosanski Novi — Kostajnica, u dnevnom izvješću od 11. lipnja 1942. navedeno:

Neprijatelj se povlači prema jugu, tjerajući ispred sebe mnoštvo naroda.[59]

U dnevnom izvješću od 17. lipnja, u vezi s napredovanjem 1. gorske divizije, navedeno je:

Neprijatelj odstupa u jugoiztočnom pravcu odvodeći sobom ljude i stoku. Sva sela napuštena su, a kuće većinom razorene.[60]

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 19. lipnja ocijenjeno je da partizani nisu uspjeli pružiti znatniji otpor napredovanju 1. gorske divizije na crti od Bosanskog Novog do Kostajnice. Otpor je pružan samo kako bi se dobilo vrijeme »za evakuaciju stanovništva i blaga«. Tako su 16. lipnja partizani počeli »u masi« odstupati prema Kozari, »odvodeći sobom« sve što su uspjeli evakuirati.[61]

---

[56] M. PEKIĆ, D. ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, 29.

[57] Isto, 122-124.

[58] Isto, 155-157.

[59] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 162 (po podatcima primljenim 11. VI. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[60] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 168 (po podatcima primljenim 17. lipnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[61] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Strogo tajno, 19. 6. 42., Prilog dnevnom izvješću broj 170, Kratka ocjena operativne situacije.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 66

Dakle, u početku operacije na Kozari civilno stanovništvo se, ili dobrovoljno ili po naređenju partizana, povlačilo pred napredovanjem postrojbi Borbene skupine »Zapadna Bosna«. No, kako je operacija napredovala, znatan broj civila pokušao je napustiti područje borbenih djelovanja, predajući se snagama koje su držale obruč oko kozaračkog područja. Stožer Borbene skupine »Zapadna Bosna« 25. lipnja 1942. izdao je podređenim postrojbama upute o postupanju s osobama koje pokušaju izaći iz obruča:

> *Sve osobe, koje iz obkoljenog područja oko Kozare i Prosare pokušaju van vlastite linije preći, imaju se uhvatiti i poslie preslušanja preko mjesta za prikupljanje zarobljenika u koncentracioni logor u St.*[aru] *Gradišku odnosno Jasenovac uputiti (sprovesti). Tko osobe, koje dolaze iz Kozare, propusti ili nakon zarobljavanja oslobodi, bit će radi neposlušnosti stavljen pred Ratni sud.*[62]

U dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva od 6. srpnja 1942. navedeno je da su pred postavima Istočne zaprečne skupine primijećene istaknute bijele zastave te da žene i djeca čine tri četvrtine stanovništva koje je do 4. srpnja prebjeglo s područja pod nadzorom partizana. Također je, u vezi sa stanjem na području Istočne zaprečne skupine, navedeno:

> *Zapaženi su veći pokreti onih koji sa partizanske prostorije žele prebjeći na našu stranu. Do 4. VII. predalo se kod naših postava jugozapadno od Bos.*[anske] *Gradiške preko 1200 osoba najvećim dielom žena i djece koji su odpremljeni u sabirni logor u* [Staru] *Gradišku. Ovo predavanje nastavlja se.*[63]

U dnevnom izvješću od 7. srpnja 1942. navedeno je da se na tisuće civila predalo snagama koje su opkolile partizane, budući da među opkoljenim stanovništvom »vlada panika i isto bježi te se predaje našim četama«.[64] U dnevnom izvješću od 8. srpnja navedeno je da je skupina »Borowski« uhitila 1188 »bjegunaca«, dok je Istočna zaprečna skupina uhitila 1526 »bjegunaca«.[65] U dnevnom izvješću od 9. srpnja navedeno je da je u logor Stara Gradiška upućeno 1363 novih bjegunaca sa 102 konja, 1052 komada stoke i 25 kola.[66] A u dnevnom izvješću od 10. srpnja navedeno je da »broj bjegunaca i dalje raste«, te je Istočna zaprečna skupina uputila još 1251 civila u logor Stara Gradiška.[67]

---

[62] Srbija, Vojni arhiv, Arhiv Narodnooslobodilačkog rata, kut. 112, reg. br.. 5/14-1, NDH, 3. gorski zdrug, Taj. Op. Broj: 646/1942.

[63] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 187 (po podatcima primljenim 6. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[64] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 188 (po podatcima primljenim 7. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[65] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 189 (po podatcima primljenim 8. VII. 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[66] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 190 (po podatcima primljenim 9. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

[67] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 191 (po podatcima primljenim 10. srpnja 1942 godine do 9 sati), Tok operacije »Kozara«.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 67

Pretpostavljam da ove dvije fotografije prikazuju stanovništvo koje se početkom srpnja 1942. iz obruča na Kozari predalo snagama NDH. Mogu se vidjeti istaknute bijele zastave. Izvor: Zbirka dr. sc. Vladimira Geigera.

Postupak vlasti NDH sa stanovništvom iseljenim s Kozare

Dok su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« prikupljale sve veći broj civila koje su uhvatile u svome obruču, njemački poslanik Kasche je 10. srpnja 1942. razgovarao u Zagrebu s Pavelićem, u vezi sa smještajem »izbjeglica« s Kozare. Tom je prilikom zaključeno da ih na prvom mjestu treba uputiti u logor u Staroj Gradišci, a zatim ustanoviti tko su među tim ljudima partizani i suradnici partizana. Također se tom stanovništvu treba pružiti osnovna zdravstvena skrb, nakon čega se među njima mogu prikupiti radnici za rad u njemačkom gospodarstvu, dok ostali mogu biti premješteni u druge logore, ili na druge radne zadatke. Istovremeno je Pavelić objasnio da izbjeglice s Kozare ne mogu biti upu-

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 68

ćene u logor Jasenovac, budući da ondje moraju smjestiti Židove iz NDH koji bi iz Jasenovca trebali biti upućeni »na Istok«.[68]

Naime, u dogovoru s Nijemcima, vlasti NDH odredile su da se upravo u ljeto 1942. velik broj Židova iz NDH deportira u istočne dijelove Njemačkog Reicha, točnije u njemački logor u Auschwitzu.[69] Smatram da je deportacija Židova iz NDH bila jedan od razloga zašto ljudi iseljeni s Kozare (najvećim ili znatnijim dijelom) nisu upućeni u logor u Jasenovcu. Osim toga, iako je prethodno navedeno kako se prebjege upućuje u logor Stara Gradiška, velika većina ljudi, što ću navesti kasnije, ipak je završila na drugim lokacijama.

U Ministarstvu vanjskih poslova NDH 7. srpnja 1942. održana je ministarska sjednica povodom izvješća koje je podnio dr. Oskar Turina, opći opunomoćenik Vlade NDH u Banja Luci.[70] Spomenuto izvješće najvjerojatnije se odnosilo na stanje na Kozari, ali ne raspolažem ni izvješćem koje je podnio Turina, niti zapisnikom spomenute ministarske sjednice. No, na spomenutoj sjednici određeno je da se prof. Hakija Hadžić pobrine za to kako bi nadležna ministarstva provodila prijedloge dr. Turine. Tako je 18. srpnja u Ministarstvu vanjskih poslova NDH, pod predsjedanjem prof. Hadžića, održana nova »ministarska sjednica za pomoć izbjeglicama s područja Kozare«. Zaključke sjednice održane tog dana navest ću kasnije u ovom prilogu.[71] U vezi s time zanimljiva je i izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića dana jugoslavenskim vlastima u lipnju 1945. godine:

> *Tada se upravo završavala akcija na Kozari i pošto je Jasenovac bio ozloglašen, to su Nijemci i biv.*[ša] *hrv.*[atska] *vlada tražili da organizira logore zarobljenika* [i] *evakuiranih, Ministarstvo udružbe u vezi sa Crvenim križem, vojskom i opunomoćenim ministrom* [Oskarom] *Turinom, a ust.*[aška] *obrana da s njima nema nikakve veze.*[72]

Dakle, zarobljeni odnosno prikupljeni civili s kozaračkog prostora upućeni su u sabirne logore koje je najvjerojatnije organiziralo Ministarstvo udružbe. Uostalom, na spomenutom, sastanku održanom 18. srpnja 1942. u Zagrebu, bili su i predstavnici tog ministarstva.[73]

O kojim je sabirnim logorima riječ, govore M. Pekić i D. Ćurguz u svojoj knjizi iz 1968. godine. U njoj je objavljen faksimil zemljovida Kozare, u mjerilu 1:200.000, na kojem su označeni sabirni logori, uz objašnjenje da je zemljovid

---

[68] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

[69] Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, 2001,, 424-444.

[70] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 204.

[71] HR-HDA-220, Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane NDH (dalje: HR-HDA-220), U. M. Broj: 796/1942., U. M. Broj: 797/1942.

[72] A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga II, Prilog broj 3.

[73] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 212.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 69

pronađen u »zaplijenjenoj arhivi zdravstvene službe« NDH. Prema tom zemljovidu civili s kozaračkog područja bili su razmješteni na sljedeći način:

— željeznička postaja Cerovljani kraj Hrvatske Dubice: 26.000 civila
— Prijedor: 14.500 civila
— Jasenovac: 8400 civila
— selo Mlaka: 7000 civila
— Novska: 4700 civila
— selo Jablanac: 4000 civila
— Stara Gradiška: 1300 civila
— selo Rajići: 600 civila
— selo Bodegraj: 500 civila
— selo Grabovac: 500 civila
— selo Lađevac: 500 civila
— selo Paklenica: 500 civila

Bila je riječ o ukupno 68.500 osoba.[74] Ovo se u znatnoj mjeri poklapa s kasnijom tvrdnjom općeg opunomoćenika Vlade NDH, dr. Oskara Turine, koji je izjavio da se morao skrbiti za više od 68.000 »bjegunaca«, odnosno prisilno iseljenih osoba, kao i zarobljenika s Kozare smještenih u »posebne logore«.[75]

Ostaje otvoreno pitanje koliko je, među tih 68.500 osoba, bilo onih koji su, kako je prethodno navedeno, upućeni u njemački logor u Zemunu ili na rad u Njemačku, u organizaciji Hansa Petersena. Moguće je da je u navedeni broj uključen i dio osoba koje su zatim strijeljane, pod optužbom da su partizani ili njihovi suradnici.

Dovođenjem nekoliko desetaka tisuća osoba s područja Kozare u navedene logore, pred vlasti NDH postavilo se pitanje njihovog zbrinjavanja. Važniji zaključci spomenute ministarske sjednice održane u Zagrebu 18. srpnja 1942., koji su se odnosili na spomenute logore, glase:

> *U logorima će se odmah rastaviti Hrvati od Srba, i prvi će biti upućeni na druga mjesta, a o tome će voditi brigu Ministarstvo udružbe.* [...] *Dr. Turina imenovat će zapovjednike logora i dati im iscrpne upute o njihovim dužnostima i radu.* [...] *Zamolit će se, da se iz Glavnog stana Poglavnika uputi na teren jedna ličnost, koja bi svojim ugledom prisilila sve na poštovanje izdanih naređenja i odredba.* [...] *Upućuje se Dr. Grga Ereš za pomoćnika Dr. Turine, kojemu je osobita dužnost često posjećivanje logora i voditi brigu, da se stvorene odluke i naredbe Dr. Turine bezodvlačno izvrše.*[76]

Te je logore sredinom srpnja 1942. posjetio i dr. Ivo Petrić, ministar zdravstva NDH. Po povratku u Zagreb, on je 22. srpnja 1942. za dnevnik *Hrvatski narod* izjavio:

---

[74] M. PEKIĆ, D. ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, 160-161.

[75] HR-HDA-227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje: HR-HDA-227), D. T. Broj: 19/1944.

[76] HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 70

Nezavisna Država Hrvatska ne bori se protiv žena i djece, kao partizani, koji su zvjerski pomorili velik broj žena i djece, već se nošena mišlju čovječnosti brine i za one, koji to možda i niesu zavriedili. Država je već prije našeg dolaska tamo uputila veliku količinu hrane, poslala 20 liečnika, 15 sestara, 5 razkužitelja, liekove, zavojno i razkužno tvorivo, serume i cjepiva. Sve mjestne, obćinske i kotarske, kao i župske oblasti, ustaške postrojbe, Zdravstveni [Higijenski] zavod u Banja Luci i postrojbe Crvenog križa pojačale su u tom području svoju djelatnost, da pomognu prebjege i da im uzmognu nakon njihove katastrofe u Kozari sačuvati i spasiti živote.[77]

Dr. Petrić je, u pružanju pomoći prebjezima s Kozare, među kojima je većina žena i djece, posebno istaknuo rad zdravstvenog osoblja u Jablancu, Mlaki i Prijedoru:

Svuda su u tili čas upriličene ambulante i prihvatne bolnice za bolestne te razkuživanje za brojne šugavce, koje se redi i čisti od veoma velikog broja uši. Nije to mali posao, jer je zamazanost i ušljivost kod sviju dosegla svoj najveći stupanj. Osim toga svi se postepeno cijepe protiv tifusa i griže, a kod ranjenika se čiste i povijaju rane [...]. *Sve ovo iziskuje najveće napore, jer je ogromna masa zaušena, zagađena i bolestna stigla nakon partizanskog uništenja naglo, u kratkom roku od nekoliko dana.*[78]

Svemu navedenom ministar dr. Petrić nije zaboravio dati šire političko objašnjenje, pri čemu se poslužio činjenicom da su partizani, nakon što su u svibnju 1942. zauzeli Prijedor, terorizirali hrvatsko stanovništvo u tom mjestu:

Na prvi pogled manje je jasan za običnog čovjeka ovaj najplemenitiji postupak i najveća briga, koja se poklanja sa strane ustaške hrvatske države prema ljudima, koji obzirom na njihova djela ne bi objektivno zaslužili ni crno ispod nokta. Eto u tom mučeničkom Priedoru baš vidjeli smo u logoru od 3.500 prebjega skladan i naporan rad svih naših oblasti. Među poludivljim ljudima, ženama i djecom, kuha se i dieli hrana iz naših vojničkih kotlova, donosi se slama za ležaje, donosi se rublje, povoji i liekovi za bolestne, daju im se serumi i cjepiva, riba ih se i čisti od uši i t. d. [...] *Čovjek se doista mora zamisliti, nije li paradoks, da se u tom istom Priedoru danas pokazuje toliko srca i požrtvovnosti prema jednoj skupini, čiji su pripadnici do nedavno na tom istom mjestu kopali našim ljudima oči, čupali grkljane i sjekli ih na komadiće. Ali to nije paradoks, to je hrvatska bit, to je Hrvatu prirođeno, to je odraz visokog stupnja naše uljudbe.*[79]

Nesumnjivo, cijeli članak u *Hrvatskom narodu* imao je snažnu političko-promidžbenu poruku i ne može ga se shvatiti kao kritički opis stvarnog stanja. S

---

[77] »Zauzimanje i briga Hrvatske državne vlade oko partizanskih prebjega sa Kozare«, *Hrvatski narod, glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, br. 483, 23. srpnja 1942., 3.

[78] Isto.

[79] Isto.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 71

druge strane, ipak smatram znakovitim činjenicu da ga je promidžba NDH objavila, ističući brigu za iseljene s Kozare, iako to oni »nisu zavrijedili«. Važno je vidjeti koliko su izjave dr. Petrića odgovarale stvarnom stanju.

Higijenski zavod u Banja Luci, u svome izvješću od 15. studenog 1942., ocijenio je da je tijekom te godine evakuacija stanovništva s Kozare, pri čemu je u logore smješteno više od 50.000 osoba, predstavljala velik izazov za zdravstvenu službu. Evakuiranima s Kozare trebalo je ukazati liječničku pomoć, očistiti ih od ušiju i raskužiti. O tome je Higijenski zavod u Banja Luci nadređenim vlastima 19. kolovoza 1942. podnio opširno izvješće.[80] Nisam imao priliku naći spomenuto izvješće.

Izvješće Velike župe Livac i Zapolje u Novoj Gradiški, od 19. kolovoza 1942., o zdravstvenom stanju tijekom prethodnog tjedna, također ukazuje na to da su u pružanju zdravstvene pomoći iseljenima s Kozare sudjelovali vojni, odnosno domobranski liječnici, kao i predstavnici Hrvatskog Crvenog križa. U tom je izvješću navedeno:

> *Stanje zdravstva u kotarevima Prnjavor, Bos.*[anska] *Gradiška i Bos.*[anska] *Dubica je za sada ne pregledno. Akcija vojske je donedavna na tom području djelovala. Stoga su izvještaji slabi ili nikakovi.* [...] *Na području gdje je radila vojska bili su prisutni brojni vojnički liječnici a radio je i Crveni križ samo nijesu dostavili Velikoj župi nikakovih podataka. Pronađeno je u selima ispod Kozare dosta gladne djece i oboljele na dizenteriji i to grupa Fleksner koja su umiruća odvedena Crvenom križu u Zagreb a po tom u bolnicu za zarazne bolesti u Zagrebu gdje su i umrla. Mala djeca nijesu znala ni imena tako da su se po brojevima uvodila u evidenciju i kao takova zakapala.*[81]

Ipak, dokumenti Ministarstva zdravstva NDH koje sam pregledao daju nešto potpuniju, iako i dalje necjelovitu sliku o naporima tog ministarstva i drugih oblasti NDH na zdravstvenom zbrinjavanju evakuiranih s Kozare. Tako se Ministarstvo zdravstva 14. srpnja 1942. obratilo Kotarskoj oblasti u Novskoj:

> *Određujem, da depedikulaciju i ostale zdravstvene mjere protiv zaraznih bolesti u logoru Novska preuzme kotarski liečnik Dr. Marijan Derkos i općinski liečnik Dr. Mijo Škrljac iz Novske. U spornim pitanjima izvolite se obratiti na Dom narodnog zdravlja u Novoj Gradiški, koji ima cjelokupni stručni nadzor. Dr. Dimnjaković Stjepan ima da preda dužnosti kotarskom liečniku Dr. Marijanu Derkosu i nakon toga razriešava ga se daljnje dužnosti.*[82]

U logoru u Novskoj se, kako je prethodno navedeno, nalazilo nekoliko tisuća osoba iseljenih s Kozare. Opći opunomoćenik Vlade NDH u Banja Luci, dr.

---

[80] HR-HDA-227, D. T. Broj: 19/1944.

[81] Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga I, Beograd, Jasenovac, Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, 1986., dok. br. 169. Isti je dokument ponovno objavljen u: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, Jagodina, Gambit, 2007., dok. br. 39.

[82] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 44.780-Z-1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 72

Oskar Turina, uputio je, najvjerojatnije 17. srpnja 1942., Ministarstvu zdravstva brzojav sljedećeg sadržaja:

> *Neki dodijeljeni domobranski liječnici tvrde da ih zapovjednik Hočevar poziva 17. o.[vog] mjeseca natrag u Zagreb. Ja sam njihov odlazak zapriečio jer je jučer prebjeglo daljnjih desetak hiljada prebjeglica. Molim uredite odmah stvar sa domobranstvom.*[83]

Po primitku brzojava u Ministarstvu zdravstva, na njemu je napisano »Uređeno«.[84] Turina je očito mislio na domobranskog generala-liječnika Antu Hočevara, zapovjednika Glavne domobranske bolnice.[85] Iz brzojava proizlazi da su Turini trebali domobranski liječnici koji su morali osigurati zdravstvenu skrb za novih 10.000 osoba evakuiranih s Kozare, odnosno »prebjeglica«.

Po nalogu Ministarstva zdravstva, iz Zagreba su 14. srpnja u Jablanac otputovali liječnici dr. Leopold Auf, dr. Herbert Klemenčić i dr. Slavko Župan. Njihov je zadatak bio da u Jablancu uspostave privremenu stanicu za sprečavanje zaraznih bolesti. Krajem srpnja, nakon povratka u Zagreb, u izvješću o svome radu, naveli su:

> [...] *doputovali smo dne 14. o. mj. iz Zagreba u Mlake* [Mlaku]*, te smo bili odmah upućeni na zdravstveni rad u Jablanovu* [Jablancu] *da pružimo liečničku pomoć izbjeglicama u mjestu Jablanovu* [Jablancu] *i u logoru. Od 15. do 17. ciepili smo po prvi put 2000 ljudi a osim toga smo potrebnima pružili liečničku pomoć i liečničke savjete. Dne 17. o. mj. došla su još 2 liečnika t.j. Doktor Silobrčić Pero i Dr. Vadkov Nikola sa 2 dobrovoljne sestre pomoćnice crvenog križa. Nastavilo se ciepljenjem i zdravstvenim radom, tako da smo do 25. pocijepili prvi i drugi put (vakcinacija). Uz svoj rad u Jablanovu* [Jablancu] *dne 22. VII. ciepili smo čitavo pučanstvo u Mlaki po drugi put. (U oba mjesta oko 10.000 ljudi). Za vrieme našega boravka u Jablanovu* [Jablancu] *umrlo je po logorima i kućama preko 30, što odraslih, što diece. Porodilo se je 21 diete, gravidnih 102, pobačaj 1. Zdravstveno stanje pučanstva je sliedeće: U glavnome je jako izgladnjelo, smrtnost među malodobnom diecom je visoka. Najveći postotak je gastrointestinalnih poremećenja, svrab u velikom postotku sa vrlo čestim ekcemima i piodermijama. Ustanovili smo oko 100 slučajeva malarije sa kliničkom slikom. Slučajeva pjegavog tifusa i trbušnog tifusa, dizenterije ili drugih zaraznih bolesti nije se moglo do sada ustanoviti. Kod 10-12 slučajeva flegmena i panaricija pružili smo liečničku pomoć. U logoru i u mjestu su takove prilike, da je uopće bilo nemoguće sprovesti dezinfekciju i desinsekciju, jer nema uopće prikladne prostorije za sprovedbu toga a niti su nam bile dane mogućnosti za to. Pučanstvo u logo-*

[83] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.462-Z-1942.

[84] Isto.

[85] Za osnovne podatke o Anti Hočevaru vidjeti: *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.—1945.*, Zagreb, Minerva, 1997., 157.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 73

ru je pod vedrim nebom i izloženo nepogodama vremena a ono malo što je pod krovom, stanuje prenatrpano. Pošto smo sve pregledali i pociepili (prvi i drugi put) to smo prema tome savjesno izvršili povjerenu nam dužnost. Moramo spomenuti da nijesmo imali dovoljnu količinu liekova, usprkos ponovnog traženja, da smo radi pomanjkanja joda i alkohola morali upotrebiti privatni alkohol i benzin te i štrcala jednoga od nas, a da ne govorimo o tome da za broj od oko 10.000 ljudi nije bilo ni za 10 % dovoljna količina liekova. Najviše pomanjkanje je bilo tannalbina i karbo animalis. Trebalo je još kinina u manjoj mjeri. Malo je bilo liekova proti svrabu. Zavojnog materijala je bilo relativno dovoljno a nije posve dovoljno bilo masti za rane. Vrlo nam je falilo joda i alkohola.[86]

Dr. Nikola Vadkov je 25. srpnja 1942. napisao potvrdu da su liječnici Auf, Klemenčić, Silobrčić i Župan dovršili povjereni im zadatak cijepljenja ljudi u logoru i selu Jablanac. Budući da u logoru više nisu postojali nikakvi lijekovi, njihova daljnja prisutnost bila je nepotrebna te su vraćeni u Zagreb.[87] Kasnije je Ministarstvo zdravstva, na traženje dr. Vadkova, izdalo uredovnu potvrdu o njegovom radu na zbrinjavanju iseljenih s Kozare:

Kojom se potvrđuje, da je Dr. Nikola Vadkov, asistent medicinskog fakulteta hrvatskog sveučilišta u Zagrebu bio poslan riešenjem ovog ministarstva od 16. srpnja 1942. Z broj 45.443-42. na liečnički rad u logor u Mlaki kao i u logor Jasenovac, gdje je bio na terenskom radu od 17. srpnja o. g. do 2. kolovoza o. g.[88]

Spomenuti liječnici nisu bili jedini koji su radili na pružanju zdravstvene pomoći stanovništvu iseljenom s Kozare. Tako je, primjerice, 19. srpnja 1942. zdravstvenu skrb u Dubici trebao preuzeti ustaški liječnik, dr. Ivo Karađole, s drugim liječnicima i zdravstvenim osobljem.[89]

Također treba spomenuti da je na ministarskoj sjednici, održanoj 18. srpnja 1942., koja se bavila pitanjima vezanim za Kozaru, iznesen prijedlog da se izvrši smjena liječnika koji su dotad na terenu pomagali iseljenima s Kozare, budući da su morali raditi u vrlo teškim uvjetima. Također je predloženo da na taj zadatak ne treba slati veći broj liječnika, već uputiti na teren medicinare koji će pomagati i raditi pod nadzorom liječnika.[90]

---

[86] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 48.152-Z-1942.

[87] Isto.

[88] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 58.603-Z-1942.

[89] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.785-Z-1942. Nisam uspio pronaći podatak na kojoj se dužnosti tada nalazio dr. Karađole. Kasnije je bio pričuvni ustaški satnik-liječnik u Poglavnikovim tjelesnim sdrugovima, a krajem 1944. unaprijeđen je u čin pričuvnog ustaškog bojnika-liječnika u istoj postrojbi. Vidjeti: HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: HR-HDA-1549), III-103/65, NDH, Ured Poglavnika, U.P.T.S. Broj: 22.532/1944.

[90] HR-HDA-220, U. M. Broj: 796/1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 74

Kao što se iz navedenog vidi, Ministarstvo zdravstva NDH poduzimalo je mjere kako bi se osobama iseljenim s Kozare pružila osnovna zdravstvena pomoć i kako bi se cijepile. Osim toga, vidljivo je da je tu pomoć bilo teško osigurati u potrebnoj mjeri, a slično stanje bilo je i s prehranom.

Ministarstvo zdravstva uputilo je 18. srpnja brzojav dr. Oskaru Turini, obavještavajući ga da u logorima za iseljene s Kozare nema hrane i zahtijevajući da pošalje »obećanu hranu i sol«. Isto ministarstvo uputilo je brzojav sljedećeg sadržaja i ustaškom satniku Vjekoslavu Luburiću:

> *Zakupljenu stoku za bolnice i ustanove min.*[istarstva] *zdrav.*[stva] *1.000 krava sa teladi, 500 volova, 500 svinja i 250 konja zadržite u logoru Jasenovac i Staroj Gradiški. Izaslanici min.*[istarstva] *zdravstva dolaze 19.* [srpnja] *da daljnje urede.*[91]

Očito je bila riječ o stoci koja je zaplijenjena tijekom operacije na Kozari, ili oduzeta iseljenima s Kozare, koju je Ministarstvo zdravstva — pretpostavljam — namjeravalo dodijeliti za prehranu iseljenih s Kozare. I na ministarskoj sjednici za pomoć izbjeglicama s područja Kozare, održanoj 18. srpnja 1942., donesen je zaključak da Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine stavi dr. Turini na raspolaganje potrebnu hranu, a Državni monopoli potrebne količine soli.[92]

Unatoč tome, stanje s prehranom nije se popravilo. Zato je Ministarstvo zdravstva 23. srpnja 1942. uputilo novi brzojav dr. Turini, obavještavajući ga da Središnjica Hrvatskog Crvenog križa u Zagrebu javlja da prebjezi u Jablancu i Mlaki i dalje nemaju dovoljno hrane. Dr. Turina zamoljen je da, u vezi s navedenim problemom, poduzme potrebne mjere.[93]

Grga Ereš, koji je bio dodijeljen na posao kod općeg opunomoćenog ministra, dr. Turine, tijekom ispitivanja pred jugoslavenskim vlastima nakon rata, izjavio je da su zbog velikog broja ljudi s Kozare, dovedenih u Mlaku i Jablanac, njihov smještaj, kao i higijenske i prehrambene prilike bili »očajni«. Ereš također navodi da je ustaški liječnik, dr. Karađole, intervenirao kako bi se tim ljudima osigurala hrana, nakon čega su dobili određene količine kukuruza i krumpira.[94]

Početkom godine 1943., obrazlažući troškove koje je imao od lipnja do studenog 1942., dok je bio na dužnosti općeg opunomoćenika Vlade NDH u Banja Luci, dr. Turina navodi da je potrošio 242.162 kune za prehranu »bjegunaca i prisilno izseljenog pučanstva te zarobljenika iz Kozare«. Također je naveo da je trebalo odvojiti sredstva za putne troškove i dnevnice liječnika, bolničara i bolničarki, kao i za lijekove i dezinfekcijska sredstva koje je, u međuvremenu

---

[91] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.785-Z-1942.

[92] HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

[93] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.936-Z-1942.

[94] HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HR-HDA-1561), svitak 20, snimka 53, Nastavak zapisnika o saslušanju osumnjičenika Ereš Grge u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti u Zagrebu dana 14. IX. 1947 godine.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 75

ukinuto Ministarstvo zdravstva NDH, odredilo za zdravstvenu skrb u logorima u koje su smješteni ljudi iseljeni s Kozare.[95]

Još jednom možemo zaključiti da su nadležne vlasti NDH (Ministarstvo udružbe, Ministarstvo zdravstva i opći opunomoćenik vlade NDH u Banja Luci) poduzimale mjere kako bi zbrinule iseljene s Kozare, ali se isto tako može reći da su uvjeti života i položaj iseljenih u sabirnim logorima u zdravstvenom i prehrambenom stanju bili vrlo slabi.

Na kraju treba spomenuti da je njemački poslanik Kasche 20. srpnja 1942. napisao bilješku o postupanju s izbjeglicama s borbenog područja zapadne Bosne.[96] O sadržaju te bilješke opširnije ću pisati kasnije u ovom prilogu. Kasche je svoju bilješku istog dana predao hrvatskom ministru vanjskih poslova, dr. Mladenu Lorkoviću, a on ju je 21. srpnja proslijedio Anti Paveliću.[97] Određeni povjesničari drže je Kascheova bilješka automatski predstavljala izvršnu smjernicu, odnosno dogovor hrvatskih i njemačkih predstavnika za buduće postupanje.[98] Nasuprot tome, moje je mišljenje da Kascheova bilješka uglavnom nije provedena.

Gospodarsko »pražnjenje« prostora i planovi za kolonizaciju Kozare

Opisano je kako su Borbena skupina »Zapadna Bosna« i vlasti NDH područje oko Kozare ispraznili od stanovništva. U ovom dijelu odvojit ćemo se od njihove daljnje sudbine i posvetiti načinu na koji je likvidacija partizana i evakuacija stanovništva otvorila NDH mogućnost iskorištavanja gospodarskog potencijala toga područja.

Na samom početku operacije, sredinom lipnja 1942., domobranska 1. gorska divizija napredovala je na crti od Dobrljina do Kostajnice te istovremeno započela s prikupljanjem velikih količina stoke, pronađene na tom području.[99]

Njemački poslanik Kasche se 10. srpnja 1942. sastao s Pavelićem i predložio da, nakon okončanja operacije na Kozari, predstavnici Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH na tom području započnu s iskorištavanjem šuma. Predviđeno je da u tim poslovima može sudjelovati i mjesno stanovništvo koje nije sumnjivo zbog suradnje s partizanima. Tako bi za potrebe NDH i Njemačkog Reicha bilo osigurano drvo po povoljnim cijenama. Pavelić je dao načelnu suglasnost, nakon čega je Kasche prenio upute Njemačkom poslanstvu u Zagrebu da pripremi mjere oko iskorištavanja šuma na Kozari.[100]

---

[95] HR-HDA-227, D. T. Broj: 19/1944.

[96] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 114.

[97] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 213.

[98] Tomislav DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941—42*, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 2005, 247-248.

[99] HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Prilog dnevnom izvješću br. 166 (po podatcima primljenim 15. VI. 1942 godine do 9 sati) Tok operacije »Kozara«.

[100] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 109.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 76

Njemački general Glaise von Horstenau je 15. srpnja 1942. posjetio Banja Luku i ondje razgovarao s domobranskim generalom Ivanom Brozovićem, koji mu je rekao da nakon okončanja čišćenja Kozare na tom području treba početi s krčenjem šuma i odvozom drva, a treba posvetiti pažnju i žetvi.[101] U istom razdoblju Banja Luku je posjetio i ministar vanjskih poslova dr. Lorković, koji je u svome izvješću Paveliću, u vezi sa stanjem na području Kozare, izjavio:

Stoka, koja se cijeni na kojih deset tisuća grla, raspuštena je kojekuda, a da do sada nije ništa jasno o njoj odlučeno.[102]

Na ministarskoj sjednici, održanoj u Zagrebu 18. srpnja 1942., koja se bavila pitanjima Kozare, među ostalim je donesen zaključak da se poduzmu mjere koje će spriječiti eventualne zloupotrebe stoke i imovine zatečene na području Kozare:

U dnevnoj zapovjedi svih domobranskih i ustaških postrojbi, koje djeluju na području Kozare upozorit će se domobrani i ustaše na teške posljedice, ako se ogriješe o naređenja u pogledu čuvanja zapljenjene stoke i ostale posebničke imovine.[103]

Kao što je vidljivo, vlasti NDH, ali i Nijemci, imali su želju u gospodarskom smislu iskoristiti operaciju protiv partizana na Kozari. Na prvom mjestu bilo je prikupljanje stoke koja je ostala nakon borbi. Još za vrijeme provođenja operacija protiv partizana, uspostavljena su povjerenstva za prikupljanje stoke, pri čemu je ona okupljena u glavnim sabirališima u Banja Luci, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Jasenovcu i Prijedoru, kao i u nekoliko pomoćnih sabirališta. U njima je ukupno prikupljeno 25.363 grla stoke, odnosno 16.352 goveda, 2408 konja, 541 koza, 4313 ovaca i 1749 svinja.[104]

Posao oko prikupljene stoke preuzeli su predstavnici Zavoda za kolonizaciju NDH. Prikupljena stoka razvrstana je na onu za držanje i onu za klanje. Stoka za držanje podijeljena je na rasplodnu, mliječnu i zaprežnu, a zatim dodijeljena na privremeno držanje »vrijednim i marljivim hrvatskim seljacima« u okolici Kozare. Pritom su provedene mjere kojima se pazilo na to da seljaci ni na koji način ne zloupotrijebe dobivenu stoku. Ostatak ove stoke dodijeljen je na privremeno držanje seljacima u ostalim dijelovima NDH, najviše u Hrvatskom zagorju, kao i osobama koje je na određene posjede naselio Zavod za kolonizaciju.

---

[101] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 354.

[102] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195. U ovoj knjizi navedeno je da je ovo izvješće Mladena Lorkovića za Antu Pavelića napisano »prije« 1. srpnja 1942., iako je očito da je napisano sredinom srpnja 1942. godine.

[103] HR-HDA-220, U. M. Broj: 797/1942.

[104] Izvještaj odsječnog nadstojnika Zavoda za kolonizaciju A. Vrčkovića, Banja Luka, 25. listopada 1942. Prijepis Centralne gradske komisije, prijepis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, dne 12. listopada 1945. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 396-398.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 77

Navedeni zavod trebao je nastaviti s nadzorom stoke, u skladu sa zakonskim propisima i odredbama nadređenih vlasti.[105]

Kada je riječ o konjima prikupljenim na području Kozare, oni su predani predstavnicima domobranstva, koji su odabrali konje sposobne za vojne potrebe, a ostale podijelili seljacima na privremeno držanje. Stoka određena za klanje dodijeljena je predstavnicima nadležnih institucija, kako bi se preradila u meso za prehranu domobranstva, ili u konzervirano meso.[106]

Također treba spomenuti da su civili, prikupljeni na kozaračkom prostoru i dovedeni u sabirne logore, doveli sa sobom i dio svoje stoke. Nisu je smjeli klati za vlastitu prehranu, a prije no što su deportirani na područja sjeverno od Save, stoka im je oduzeta.[107]

Ministar dr. Lorković se 13. srpnja 1942. sastao s generalom Stahlom, koji mu je rekao da je otpor partizana na njegovom operativnom području skršen, ali da treba provesti daljnje akcije čišćenja. Kada je riječ o žetvi na tom području, general Stahl je izjavio da je za taj posao na području pod njegovim zapovjedništvom potrebno uputiti dovoljan broj vojnički ustrojenih radnih postrojbi, popunjenih ljudima koji nisu rođeni u tom kraju.[108]

Nadležni hrvatski dužnosnici izvijestili su dr. Lorkovića da će na područje Kozare od 19. srpnja početi stizati skupina od 1500 poljoprivrednih radnika iz Hrvatskog zagorja, koje će voditi 20 agronoma. Predviđeno je da se u poljoprivrednim radovima na području Kozare naknadno angažiraju i dodatni radnici kao napoličari.[109] Nedugo zatim general Stahl izrazio je protivljenje dolasku poljoprivrednih radnika iz Hrvatskog zagorja na Kozaru. Stahl je smatrao da bi ih mogli ometati partizani i ponovio da žetvu na području Kozare mora obaviti domobranstvo ili postrojbe radne službe. No, nakon što je general Stahl 22. srpnja 1942. u Zagrebu razgovarao s Antom Pavelićem, ipak se suglasio s prijedlogom da 2000 radnika iz Hrvatskog zagorja započne sa žetvenim radovima na području između Stare Gradiške i Banja Luke, pri čemu su, u dogovoru sa Stahlom, trebali nastaviti žetvu u pravcu zapada.[110]

Zavod za kolonizaciju NDH je do 22. srpnja već prikupio 2000 poljoprivrednih radnika s kosama i drugim alatkama, uputivši ih u sabirališta u mjestima Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Prijedor, odakle su trebali krenuti u žetvu na području Kozare.[111]

---

[105] Isto.

[106] Isto.

[107] Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, Narodna knjiga, Beograd, Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1987., dok. br. 85; HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 123, Federalna Država Hrvatska, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Broj: 2018/1945.

[108] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

[109] Isto.

[110] Isto, 212.-214.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 78

Krajem srpnja 1942. u Bosansku Gradišku stigli su i pripadnici poluvojne radne organizacije Državna časna radna služba, koji su također sudjelovali u žetvi na području Kozare, do crte do koje je to, iz sigurnosnih razloga, dopuštala njemačka vojska.[112]

Predstavnici Zavoda za kolonizaciju, upućeni na područje Kozare, krajem listopada 1942. izvijestili su da su na području Kozare i Prosare prikupili znatne količine poljoprivrednih dobara, između ostalog, kukuruza, pšenice, šljiva te sijena i slame, a prikupljeno je i dosta poljoprivrednih strojeva i alata. Na prikupljanju ovih dobara radilo je i domobranstvo i Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, pri čemu je dolazilo do sukoba s partizanima koji su pokušavali onemogućiti poljoprivredne radove. Među radnicima koje je angažirao Zavod za kolonizaciju bilo je i žrtava, ali je ipak ostvaren uspjeh jer je prikupljanje prehrambenih proizvoda, između ostalog, smatrano načinom da se oteža opskrba partizana na tom području. Zavod za kolonizaciju ocijenio je da su dužnosnici Državne časne radne službe pri navedenim radovima pokazali nedovoljan angažman, za razliku od ostalih državnih činovnika koji su bili na razini zadatka:

> *Radnici koji su bili zaposleni kod ovih radova dobili su plaću u žitu i ostalim zemaljskim plodovima, pa je time tome siromašnom svijetu najefikasnije pomognuto u sadašnjim teškim vremenima. Pored toga biće među tim radnicima i dosta veliki broj kolonista za ovo područje, kad se bude pristupilo tome poslu, jer su vidjeli bogatstvo ovih krajeva.*[113]

Navedeno spominjanje kolonista pokazuje da je bilo razmišljanja o naseljavanju hrvatskog stanovništva na područje Kozare. U vezi s ovime treba spomenuti da je general Stahl, sredinom srpnja 1942., odredio da žene, djeca i starci na području Kozare ostanu u svojim domovima. Također je predvidio da se žene i djeca, evakuirani tijekom operacije protiv partizana, od 25. srpnja 1942. počnu vraćati svojim kućama. Nasuprot tome, Stahl je odredio da muške osobe starije od 14 godina, osim staraca, budu evakuirane u sabirne logore, odnosno da nemaju pristup području očišćenom od partizana.[114] Dakle, general Stahl smatrao je da bi barem dio iseljenog stanovništva, odnosno žene, djecu i starce, trebalo zadržati u njihovim domovima na području Kozare. No, kao što će biti prikazano kasnije u ovom prilogu, to se nije dogodilo.

Sredinom srpnja 1942. i ministar dr. Lorković, u izvješću Anti Paveliću, osvrnuo se na »konačno smještanje evakuiranih žena i staraca« s Kozare (Lorković ni-

---

[111] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.822-Z-1942.

[112] A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

[113] Izvještaj odsječnog nadstojnika Zavoda za kolonizaciju A. Vrčkovića, Banja Luka, 25. listopada 1942. Prijepis Centralne gradske komisije, prijepis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, dne 12. listopada 1945. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 396-398.

[114] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 110, dok. br. 112.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 79

je spominjao djecu, budući da ih se namjeravalo povjeriti na državno odgajanje, o čemu ću pisati kasnije). Dr. Lorković je naveo kako general Stahl smatra da na Kozari treba obaviti žetvu, odnosno prikupljanje poljoprivrednih proizvoda, nakon čega bi se iseljeni s tog područja, s iznimkom mladića i muškaraca, mogli vratiti svojim domovima. No, njemački poslanik Kasche zastupao je suprotno mišljenje, rekavši dr. Lorkoviću da se »samo po sebi razumije« kako će područje Kozare biti naseljeno hrvatskim stanovništvom. Osim toga Kasche je izjavio da su predstavnici Njemačke narodne skupine u NDH zainteresirani da dio žena s Kozare radi na imanjima te skupine u drugim dijelovima države. U svakom slučaju Kasche je smatrao da bi stanovništvo evakuirano s Kozare bilo »opasno« vratiti njihovim kućama. Čini se da se i Lorković slagao s ovim mišljenjem jer je istaknuo da se jasno vidi kako je stanovništvo iseljeno s Kozare naklonjeno partizanima.[115]

Nedugo kasnije poslanik Kasche je u spomenutoj bilješci od 20. srpnja 1942. naveo da pretpostavlja da je u interesu NDH da uz ceste od Bosanske Gradiške do Banja Luke i od Prijedora do Dubice naseli »pouzdanije stanovništvo«, smatrajući da bi u sela uz te prometnice, koja su trenutačno ispražnjena, trebalo naseljavati »pouzdane seljake«. Nakon što bi novo stanovništvo više godina obrađivalo zemlju u tim mjestima, ti bi posjedi mogli postati njihovo vlasništvo. U istoj bilješci Kasche je ponovio da bi se veći broj žena iseljenih s Kozare moglo angažirati kao radnu snagu na imanjima pripadnika Njemačke narodne skupine. U skladu s navedenim zaključkom, predstavnici te skupine već su stupili u kontakt s glavnim opunomoćenikom Vlade NDH, dr. Oskarom Turinom. Kasche je, pored toga, smatrao da bi obitelji osoba koje su se, nakon iseljavanja s Kozare, javile za rad u Njemačkoj, načelno trebalo vratiti kućama na kozaračkom području, a nakon određenog vremena na isti bi način trebalo postupiti i s ostalim iseljenim pravoslavnim stanovništvom s tog područja. No, to se nije smjelo primijeniti na obitelji čiji su članovi bili partizani, ili su pomagali partizane. Takvim obiteljima trebalo je oduzeti vlasništvo nad njihovom imovinom na području Kozare i raseliti ih u druge dijelove NDH.[116]

Dana 23. srpnja 1942. Kasche je izvijestio Berlin da Vlada NDH namjerava područje Kozare očišćeno od partizana »dijelom« naseliti hrvatskim seljacima, dok bi pravoslavno stanovništvo s tog područja bilo preseljeno u druge dijelove države. Kasche je ocijenio da bi naseljavanje hrvatskih seljaka na područje Kozare predstavljalo velik uspjeh za NDH, zbog »historijske tradicije« tog prostora. Smatrao je da ne treba brinuti zbog preseljenja pravoslavnog stanovništva s Kozare u druge dijelove NDH, budući da ono neće izazivati »daljnje uznemirenje«. U svome izvješću Kasche je ipak priznao da nema jamstava za uredno provođenje preseljenja pravoslavnog stanovništva s Kozare u druge krajeve države,

---

[115] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

[116] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom XII, Knjiga 2, dok. br. 114.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 80

uz napomenu da pregovori Vlade NDH i nadležnih njemačkih predstavnika o tom pitanju još traju.[117]

Iz svega navedenog može se zaključiti da je general Stahl smatrao da bi žene, djeca i starci s Kozare trebali ostati u svojim domovima, dok je poslanik Kasche, očito uz odobravanje predstavnika NDH, bio mišljenja da iseljeno stanovništvo ne bi trebalo vraćati u to područje, ili barem ne odmah, predlažući djelomičnu kolonizaciju hrvatskim stanovništvom.

U međuvremenu, početkom rujna 1942., započelo je naseljavanje hrvatskih — katoličkih i muslimanskih — izbjeglica iz istočne Hercegovine na dio područja ispražnjenog tijekom operacije Borbene skupine »Zapadna Bosna«. Više tisuća tih izbjeglica trebali su biti smješteni u dvadesetak sela na području od Bosanske Kostajnice, preko Bosanske Dubice, do Bosanske Gradiške. Izbjeglice su smještene u »napuštene srpske domove«, odnosno u sela iz kojih su Srbi iseljeni. Nadležni za naseljavanje zahtijevali su da se tim hrvatskim izbjeglicama osigura zaštita, odnosno da im se podijeli oružje.[118] Vrlo brzo pokazat će se da su zahtjevi za osiguranjem, odnosno oružjem, bili opravdani. Već početkom rujna 1942. izbjeglice naseljene u blizini Bosanske Dubice obišli su partizani, poručivši im da će ih, kada ponovno dođu, »sve pobiti«. Nakon toga izbjeglice su napustile spomenuta sela, povlačeći se preko Une, pri čemu se najveći dio zadržao u Bosanskoj Dubici. Kotarska oblast u tom mjestu ocijenila je da dolazak ovih izbjeglica predstavlja velik problem zbog njihova smještaja i prehrane. Od dr. Turine, općeg opunomoćenika Vlade NDH, zatraženo je da se izbjeglicama u selima u koja su naseljeni osigura vojna zaštita, ili da im se podijeli oružje kako bi se mogli braniti od partizana.[119]

Pripadnici 2. krajiškog partizanskog odreda, u noći s 19. na 20. rujna 1942., na »lijep način« su opomenuli izbjeglice iz Hercegovine, naseljene na području južno od Une, da »napuste naša sela, što su isti prihvatili« i ponovno otišli u Bosansku Dubicu.[120] Dakle, iako je 2. krajiški partizanski odred pretrpio teške gubitke u operaciji koju je provela Borbena skupina »Zapadna Bosna«, on je nastavio djelovati. Područje Kozare nije moglo biti dugotrajno »umireno«, a ta je činjenica onemogućila planove vlasti NDH oko sustavne kolonizacije tog područja hrvatskim stanovništvom, ako su takvi planovi — osim prijedloga iz Kascheove bilješke od 20. srpnja 1942. — uopće postojali. Nema sumnje da su na dio kozaračkog područja naseljene hrvatske izbjeglice, ali, kao što je već opisano, to je odmah naišlo na probleme. Uostalom, kako je to početkom 1943. u jed-

---

[117] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 356.

[118] HR-HDA-211, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske, Predsjednički spisi, Broj: 427/1942.

[119] Dušan D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Monografija*, Bosanska Dubica, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, 1984., 212.

[120] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IV, Knjiga 7, Borbe u Bosni i Hercegovini 1942 god., Beograd, Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, 1953., dok. br. 64.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 81

nom pismu naveo njemački general Glaise von Horstenau, kada se na određenom prostoru provede operacija protiv partizana, ostaje pitanje kako to područje osigurati od njihova ponovnog dolaska. U vezi s time Glaise von Horstenau je spomenuo primjer Kozare koja je u ljeto prethodne godine potpuno ispražnjena od stanovništva, a danas »tamo sve vrvi od sumnjivaca i više od toga«.[121]

Dolazak »zarobljenika« s Kozare u Bilogoru, Moslavinu i Slavoniju

Kao što sam prethodno naveo, civilno stanovništvo s Kozare okupljeno je tijekom i nakon okončanja operacije u više od deset sabirnih logora koje je organiziralo Ministarstvo udružbe. Kakvi su bili planovi vlasti NDH s tim stanovništvom? Ministar dr. Lorković je sredinom srpnja 1942. u vezi sa spomenutim sabirnim logorima izvijestio Pavelića:

> *Svi logori, izuzev Mlake i Jablanca, mogu se upotrijebiti samo kao prolazni logori, dok se u Mlaki i Jablancu bez poteškoća za dulje vrijeme može smjestiti oko 15 tisuća osoba.*[122]

Iz ovakve formulacije moglo bi se pretpostaviti kako su vlasti NDH razmišljale da raseljeno stanovništvo duže vremena ostane u tim logorima. Nasuprot tome, spomenuo sam da je general Stahl već sredinom srpnja 1942. smatrao da bi se žene, djeca i starci, iseljeni s Kozare, trebali vraćati svojim kućama. Na kraju je došlo do trećeg rješenja, u kojem je glavnu ulogu imala Ustaška obrana, odnosno Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, na čelu s Vjekoslavom Luburićem. Prema tom rješenju, stanovništvo evakuirano s Kozare i smješteno u sabirne logore Ministarstva udružbe, već od sredine srpnja 1942. upućivano je u krajeve sjeverno od Jasenovca.

Kotarska oblast u Daruvaru je 12. srpnja 1942. izvijestila MUP NDH da je na njezino područje stigao velik broj »zarobljenika s Kozare«. Radilo se o 1002 osobe koje su bile u lošem higijenskom stanju, a smještene su po kućama mjesnih pravoslavaca. Saznavši da će na njezino područje stići još zarobljenika s Kozare, Kotarska oblast u Daruvaru skrenula je pozornost na činjenicu da na tom području traju borbe s partizanima i zato nije dobro ondje slati iseljene ljude. No, već 13. srpnja doznali su da na njihovo područje navodno stiže još 5000 zarobljenika s Kozare, pa je ponovno upozoreno da će partizani koji djeluju na području Daruvara privući dio tih ljudi u svoje redove. MUP NDH složio se s ovim mišljenjem i napisao nadležnim vlastima u Zagrebu:

> *Ovo ministarstvo dijeli u cijelosti mišljenje kotarske oblasti u Daruvaru u pogledu odpremanja zarobljenika iz Kozare u Daruvar, u privatne kuće pravoslavaca. Postoji opravdana bojazan, da će ovi zarobljenici biti saradnici ko-*

[121] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 474.

[122] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 82

munističke promičbe među pravoslavcima u Daruvaru, u čijoj se okolici nalaze partizani i slobodno kreću u općini Bjelaj i Velikim Bastajima, i da bi mogli prebjeći partizanima u kotar Daruvar ili Pakrac gdje se već nalaze i partizani iz Bosne. Ti su krajevi puni partizana, koji dnevno čine ogromne štete našem životu. Mišljenje je ovog ministarstva, da bi zarobljenike trebalo učiniti bezopasnima time, što bi ih se otpremilo u sabirne logore.[123]

U međuvremenu je na područje Daruvara tijekom 13. srpnja zaista stiglo još 4114 zarobljenika s Kozare. Uglavnom je bila riječ o ženama i djeci, uz manji broj starijih muškaraca. Zbog opisanih razloga, odnosno činjenice da je daruvarski kotar izložen djelovanju partizana, Kotarska oblast u Daruvaru obavijestila je UNS da će od navedenih 4114 zarobljenika njih 2114 biti upućeno u Grubišno Polje, a ostalih 2000 u Garešnicu.[124]

Velika župa Bilogora u Bjelovaru je 16. srpnja 1942. izvijestila MUP NDH da je na njezino područje od 14. do 16. srpnja stiglo 16.500 »zarobljenika« s Kozare. Prvi transport stigao je u Grubišno Polje preko Daruvara, dok su ostali upućivani u Grubišno Polje preko Bjelovara. Tako je 8500 iseljenih osoba smješteno u Grubišnom Polju, a 8000 u Garešnici. Iako je uglavnom bila riječ o ženama i djeci, među njima je bilo i mladića i muškaraca. Tada je najavljeno da će stizati i novi transporti osoba s Kozare. Velika župa Bilogora nije primila nikakvu pisanu obavijest o tome tko na njezino područje šalje iseljenike s Kozare, kamo ih šalje i zašto. UNS i Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac javili su putem telefona da te osobe treba smjestiti u kuće pravoslavaca, odnosno u one dijelove Velike župe Bilogora koje ugrožavaju partizani. Pri tome se na prvom mjestu mislilo na područje kotara Grubišno Polje, a tek zatim na druge kotare, s iznimkom kotara Koprivnica. Osim toga, Kotarska oblast u Grubišnom Polju primila je 16. srpnja brzojav sljedećeg sadržaja:

Po višoj vlasti imate smjesta primiti zarobljenike s Kozare da ih smjesta tamo rasporedite po raznim i napuštenim kućama. Ako nema takvih kuća, neka se podjele u prvom redu pravoslavcima. Ovo sve uzmite najozbiljnije. Ustaški poručnik Marjanović, Dubica.[125]

Velika župa Bilogora također je izvijestila da su zarobljenici koji su stigli s Kozare puni ušiju pa treba provesti njihovu dezinfekciju i raskuživanje. Zato nisu odmah smješteni u kuće pravoslavaca, nego po školama i sajmištima, gdje je nad njima trebalo provesti zdravstvene mjere, a zatim ih smjestiti po kućama. No, provođenje zdravstvenih mjera sporo je napredovalo, budući da je bila riječ

---

[123] *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Knjiga II, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonija, 1963., dok. br. 145.

[124] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knjiga 32, Borbe u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964., dok. br. 133.

[125] NDH, Glavni stožer Ustaške vojnice, Glavnostožerni odjel, Taj. Broj: 678/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 386.-387.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 83

o golemom broju ljudi. Velika župa Bilogora ponovila je da nije unaprijed obaviještena o dolasku ljudi s Kozare te da se golemi broj tih ljudi »trpa« u područja koja ugrožavaju partizani. Te osobe nisu opskrbljene hranom, niti im je hranu mogla osigurati Velika župa Bilogora, koja ne može preuzeti odgovornost za posljedicu dopremanja tolikog broja osoba s Kozare, u pogledu javnog reda i sigurnosti te njihove prehrane. Nakon što je primio ovo izvješće, MUP NDH je od ostalih nadležnih vlasti u Zagrebu zatražio da poduzmu potrebne mjere kako bi podređene upravne vlasti bile pravovremeno obaviještene o dolasku iseljenih s Kozare na njihovo područje, da bi mogle na vrijeme i učinkovito organizirati njihov smještaj, prehranu i provođenje zdravstvenih mjera.[126]

Velika župa Bilogora, u dopisu koji je 27. srpnja 1942. uputila Ministarstvu zdravstva, zahtijevala je bolje opremanje bolnice u Bjelovaru te pomoć oko poboljšanja zdravstvene službe na svome području. Navedena pomoć zatražena je upravo zato što je oko 16.000 »zarobljenika« s Kozare nenajavljeno i bez da su prethodno raskuženi, upućeno u tu veliku župu, odnosno u njezine kotare Garešnicu i Grubišno Polje:

> *Ta masa je bila izgladnjela i putem je grabila odpadke kojih se god dočepala, što će opet biti sreća ako prođemo bez tifusa i dezinterije.*[127]

Zahvaljujući naporima kotarskog predstojnika i kotarskog liječnika u Grubišnom Polju, iseljenici s Kozare nakon toga su ipak uspješno raskuženi. U Garešnici nisu imali na raspolaganju aparat za raskuživanje, pa su ljudi s Kozare raspoređeni po selima, uz stroge upute da se tamo raskuže. Velika župa Bilogora također je navela da će liječnici na njezinom području imati neusporedivo više posla nakon dolaska osoba iseljenih s Kozare, zahtijevajući u tom smislu od Ministarstva zdravstva određene promjene u organizaciji zdravstvene službe i plaćanju pojedinih liječnika.[128]

Mihajlo Komunicki, izaslanik Ministarstva udružbe pri općem opunomoćeniku Vlade NDH u Banja Luci, u izvješću iz kolovoza 1942., naveo je da je krajem srpnja iste godine u logoru Uštica bilo oko 8000 osoba iseljenih s Kozare, ali je u međuvremenu taj logor ugašen jer su spomenute osobe upućene na područje Lipika:

> *Transport tih logoraša je obavljen uz potrebne opreze u dobro zatvorenim vagonima, te su u Lipiku poduzete sve mjere, da se ne bi sporadični slučajevi pjegavog tifusa razširili na građansko stanovništvo.*[129]

Luburić je 27. srpnja 1942. izvijestio Zapovjedništvo UNS-a u Zagrebu da je uputio 40 željezničkih vagona s osobama iseljenim s Kozare u Lipik i 20 vago-

---

[126] Isto.

[127] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 48.254-Z-1942.

[128] Isto.

[129] A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 84

na u Pakrac. Upravo 27. srpnja Luburić je namjeravao poslati još 10 vagona s iseljenicima s Kozare u Daruvar te 15 vagona u Požegu.[130]

U istom dopisu Luburić se žalio zbog sukoba s dr. Oskarom Turinom. Naime, Luburić je naveo da nije pristao na zahtjev dr. Turine da iseljeni s Kozare »prođu« kroz Sabirni logor Jasenovac. Osim toga, namjeravao je u skorije vrijeme raspustiti sabirni logor u Mlaki, s čime se dr. Turina također nije slagao.[131] Na temelju dostupnih izvora teško je objasniti razloge neslaganja između Luburića i dr. Turine. Čini se da je dr. Turina bio skloniji tome da iseljenici s Kozare ostanu u sabirnim logorima ili/i budu smješteni u Sabirnom logoru Jasenovac, a Luburić je očito radio na tome da osobe iseljene s Kozare što žurnije uputi u krajeve sjeverno od Save. Zašto se Luburić odlučio na ovo rješenje i kakve je naputke u tom smislu dobio od viših vlasti u Zagrebu, nije mi poznato.

Ponovno bih podsjetio na činjenicu da je general Stahl još sredinom srpnja 1942. smatrao da žene, djecu i starce iseljene s Kozare treba vratiti njihovim kućama. Spomenuti Grga Ereš, tijekom saslušanja pred jugoslavenskim vlastima, izjavio je da je general Stahl zahtijevao od dr. Turine da se iseljene osobe »vrate«. Dr. Turina je potom razgovarao s Luburićem koji ga je obavijestio da je raseljene s Kozare u međuvremenu uputio u Slavoniju.[132]

Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, krajem srpnja i početkom kolovoza 1942., dopremilo je u više željezničkih transporta na područje kotara Požega oko 10.000 osoba iseljenih s Kozare. I u ovom slučaju Ustaška obrana, odnosno Luburić, zahtijevali su da budu smještene po domovima pravoslavnog stanovništva, odnosno pravoslavaca koji su prešli na katoličku vjeru, kako ne bi bili na teret hrvatskom stanovništvu. Kotarska oblast u Požegi zahtijevala je da se prekine s daljnjim slanjem iseljenih s Kozare na njezino područje, budući da je riječ o osobama koje su slabog zdravstvenog stanja, bez hrane i odjeće, pa predstavljaju opterećenje za kotar Požega.[133]

Sredinom kolovoza 1942. Borbena skupina »Zapadna Bosna« započela je akciju čišćenja planine Psunj od partizana. U vezi s tim, u dnevnom izvješću Glavnog stožera domobranstva, od 17. kolovoza 1942., navedeno je da su ustaške postrojbe, nakon kraće borbe s partizanima, ušle u selo Sloboština.[134] Županska redarstvena oblast u Novoj Gradišci, u izvješću od 17. kolovoza, navela je da je 13. kolovoza 1942. na području Vilić Sela, odnosno Pasikovaca, skupina domo-

---

130 Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, Zagreb, Konzor, 1999., 193.

131 Isto.

132 HR-HDA-1561, svitak 20, snimka 54, Nastavak zapisnika o saslušanju osumnjičenika Ereš Grge u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti u Zagrebu dana 14. IX. 1947 godine.

133 Nada LAZIĆ, »Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju — požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine«, *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijal s rasprave*, Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1985., 41-42.

134 HR-HDA-487, Glavni stožer domobranstva, Dnevno izvješće br. 229 (po podatcima primljenim 17. kolovoza 1942 god. do 9 sati).

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 85

brana, oružnika i ustaša napadnuta »kako od partizana, tako i od seljana«, pri čemu je poginulo i nestalo više domobrana i ustaša:

> *Uništavanje partizana sada je preduzeto pod zapovjedništvom bojnika Luburića. Uništavanje, odnosno rezultat uništavanja još je nepoznat.*[135]

U toj akciji »uništavanja partizana«, prema podacima autora iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, likvidirani su i brojni stanovnici sela Bolomače, Pasikovci i Sloboština, kao i iseljenici s Kozare smješteni u tim selima. Tako se navodi da su u selu Bolomače ubijene 32 osobe iseljene s Kozare, u selu Pasikovcima pobijeno je 70 žena i djeca, a u selu Sloboština čak 1165 izbjeglica s Kozare.[136] Postoji podatak da je Kotarska oblast u Požegi krajem listopada 1942. obaviještena da se po opustjelom selu Sloboština širi smrad nepokopanih leševa. Provođenjem istrage ustanovljeno je kako se u bunarima u Sloboštini i Pasikovcima nalaze mrtva tijela pa je zatraženo njihovo raskuživanje.[137]

Zbog ovakvih događaja do kraja kolovoza 1942. dio iseljenih s Kozare napustio je kotar Požega, prešavši na područje kotara Brod na Savi i Nova Gradiška. O tome je obaviješten i Luburić, koji je zatražio da se iseljenima s Kozare zabrani napuštanje kotara Požega te da se one koji su ga napustili vrati natrag. Iseljenima s Kozare nisu se smjele izdavati propusnice za kretanje, osim u slučaju kad bi se prijavili za odlazak na rad u Njemački Reich.[138]

Krajem kolovoza 1942. zapovjednik UNS-a Eugen Dido Kvaternik primio je informaciju da su iz logora u selu Čaglin, na području požeškog kotara, oslobođene osobe koje su smještene ondje nakon iseljenja s Kozare. Kvaternik je zatražio od Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradišci da izvidi tko je dao nalog da se spomenute osobe puste na slobodu, zahtijevajući da ih se uputi u logor Stara Gradiška. U vezi s time redarstvo iz Nove Gradiške provelo je izvide i 30. kolovoza 1942. saslušalo Ladislava Katića, kotarskog predstojnika u Požegi. Katić je rekao kako je njegov kotar, po nalogu Zapovjedništva sabirnih logora Jasenovac, morao primiti oko 10.000 iseljenika s Kozare. Budući da su te osobe smještene u sela u kojima je kasnije došlo do operacija protiv partizana, oni su ih napustili i otišli na područje kotara Brod na Savi, zadržavši se određeno vrijeme u selu Čaglinu. Kako su u tom selu živjeli Hrvati pa tamo nije predviđeno smještanje iseljenika s Kozare, određeno je da ga napuste i smjeste se u sela požeškog kotara u kojima su živjeli pravoslavci. Dakle, u selu Čaglinu nije postojao logor za iseljene s Kozare, pa nije mogao biti ni raspušten. Kotarski predstojnik Katić također je izjavio da se poduzimaju mjere kako iseljeni s Kozare ne bi

---

[135] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 185.

[136] Milan RADOVANLIJA, »Poginuli borci NOR-a i žrtve fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941-1945. godine«, *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, Slavonski Brod, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1984., 513-514.

[137] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 71.105-Z-1942.

[138] N. LAZIĆ, »Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju — požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine«, 41-42.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 86

napustili taj kotar. Budući da je te mjere teško provesti, predložio je da se dio iseljenih s Kozare razmjesti iz kotara Požega po selima na području kotara Đakovo, naseljenim pravoslavnim stanovništvom.[139]

Nakon provedene istrage, Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci o svemu je izvijestila UNS. UNS je obaviješten i o tome da su poduzete mjere kako bi se iseljeni s Kozare uputili u logor Stara Gradiška:

> *Glede smještaja izbjeglica u logor Staru Gradišku, ova župska redarstvena oblast izdala je potrebne naloge područnim kotarskim oblastima.*[140]

Općinsko poglavarstvo Požeški Brestovac izvijestilo je 31. kolovoza 1942. Kotarsku oblast u Požegi da nije dopustilo iseljenima s Kozare da napuštaju njezino područje, osim ako su se prijavili za odlazak na rad u Njemački Reich:

> *Izvješćuje se, da je ova općina izdala samo 8 kom.*[ada] *propustnica mlađim osobama — izbjeglicama sa Kozare, do Nove Gradiške, koje su se pri prolazu Njemačke vojske kroz ovdašnje područje prijavile za rad u Njemačkoj, dočim drugim izbjeglicama propustnice nisu izdavane niti su iste bile upućivane u druge kotareve.*[141]

Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da je Ustaška obrana od sredine srpnja do početka kolovoza 1942. na područje sjeverno od Save doselila više desetaka tisuća osoba s Kozare. Mjesne vlasti nisu bile zadovoljne što moraju primiti te ljude, smatrajući dolazak iseljenih s Kozare problemom, budući da ih je trebalo smjestiti i prehraniti. Istovremeno je postojala bojazan da bi se te osobe mogle priključiti partizanima koji su djelovali na tom području. Iz istih je izvora vidljivo da je MUP NDH bio naklonjen tome da se iseljenici s Kozare vrate u sabirne logore, pa je Zapovjedništvo UNS-a krajem kolovoza 1942. odredilo da se iseljenici s Kozare, barem kada je riječ o onima na području požeškog kotara, upute u logor Stara Gradiška.

Dio ljudi iseljenih s Kozare i upućenih u krajeve sjeverno od Save, pokušavao se vratiti svojim domovima. Oni koje su presrele vlasti NDH, upućivani su u logor u Staroj Gradišci. O tome je Kotarska oblast u Bosanskoj Dubici 7. rujna 1942. izvijestila dr. Oskara Turinu:

> *Posljednjih dana vraćale su se mnoge pribjeglice nazad, koje su bile upućene u druge kotareve. Tako ih se prikupilo oko 550. Isti su dne 2. rujna 1942. godine po nalogu Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški od 29. VIII 1942. broj 9317/42. upućene u sabirni logor u St.[aru] Gradišku. Od dana 2. rujna 1942. pa do danas prikupilo se kod ove oblasti 85 odbjeglica iz raznih kotareva, te su isti danas upućeni u sabirni logor u Staru Gradišku.*[142]

---

[139] HR-HDA-1549, II-40/565-575, Župska redarstvena oblast Nova Gradiška, Taj. Broj: 2592/1942. Također vidjeti: *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 209.

[140] Isto.

[141] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 213.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 87

Ustaški bojnik Miroslav Filipović je krajem lipnja 1945., tijekom saslušanja pred jugoslavenskim vlastima, izjavio da su Srbi s Kozare, koji su se vraćali iz Slavonije, zatim bili privedeni u Jasenovac, gdje su ubijeni, ili su umrli od iscrpljenosti i tifusa.[143]

»Zarobljenici s Kozare« izjednačeni s hrvatskim izbjeglicama

U međuvremenu je Ministarstvo udružbe NDH 21. kolovoza 1942. uputilo opširan dopis drugim nadležnim tijelima državnih vlasti, s prijedlozima za rješavanje pitanja državne skrbi za izbjeglice i stradale od odmetničkih napada. U dopisu je opisano trenutačno stanje smještaja i opskrbe izbjeglica te mjere koje bi po tom pitanju trebalo poduzeti u budućnosti. Pri ovome je spomenuto da osim brige za izbjeglice katolike i muslimane, pred vlastima NDH stoji i problem skrbi za izbjegle pravoslavce:

> *U najnovije doba dolazi na rješavanje i pitanje skrbi za izbjeglice pravoslavne vjere, osobito velikih župa Bribir i Sidraga* [u Kninu] *te Lika i Gacka* [u Gospiću]. *To je također slučaj i sa onim krajevima, gdje su smješteni pravoslavci sa područja Kozare. O dosadašnjem njihovom smještaju vodilo je brigu Ravnateljstvo za javni red i sigurnost osim njihove djece, koja su predana na skrb Ministarstvu udružbe.*[144]

Mihajlo Komunicki, izaslanik Ministarstva udružbe pri općem opunomoćenom ministru dr. Oskaru Turini, u izvješću od 9. kolovoza 1942. zapravo je naveo da je zatražio transportne listine osoba koje su iseljene s Kozare i zatim upućene u krajeve sjeverno od Save, kako bi u vezi s tim stanovništvom Ministarstvo udružbe i opći opunomoćeni ministar dr. Turina mogli poduzimati »pojedine mjere«.[145]

Iz navedenog proizlazi da je Ministarstvo udružbe namjeravalo provoditi i određene mjere skrbi za iseljene s Kozare. No, što se u tom smislu konkretno poduzimalo, nakon što su te osobe upućene sjeverno od Save, ne može se znati na temelju pregledanih izvora. Osim toga, kako je rečeno, briga nad spomenutim iseljenicima bila je u nadležnosti Ravnateljstva za javni red i sigurnost MUP-a NDH.

Vlasti koje su morale primiti iseljenike s Kozare, nastavile su se žaliti na teškoće koje izaziva njihova prisutnost. Tako je Općinsko poglavarstvo Lipik Vanjski 11. rujna 1942. uputilo dopis Ministarstvu udružbe, navodeći da je u srpnju iste godine u kotar Pakrac stiglo mnoštvo žena i djece, kao i određeni broj muškaraca s Kozare. U međuvremenu se doznalo da su se neke od tih osoba navodno vratile svojim kućama na području Kozare. Općina Lipik Vanjski i dalje

---

142 A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 43.

143 A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945., Dokumenta*, Knjiga II, Prilog broj 3.

144 HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.385-Z-1942.

145 Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 88

je morala osigurati prehranu za 500 osoba s Kozare, što je za nju predstavljalo velik teret. Kako su u međuvremenu domovi, odnosno imovina iseljenih s Kozare, propadali, Općinsko poglavarstvo Lipik Vanjski smatralo je da bi bilo najbolje da se odobri povratak ljudi s Kozare u njihov zavičaj.[146]

Zahtjev Općinskog poglavarstva Lipik Vanjski nije bio usamljen, zbog čega se Odjel društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe svojim dopisom Broj: Prs. 228-I-1-1942. od 18. rujna 1942. obratio MUP-u NDH. U dopisu je navedeno da se po pitanju »zarobljenika s Kozare«, smještenih u raznim kotarima, nadležne vlasti obraćaju Ministarstvu udružbe. Tako je, primjerice, Kotarska oblast u Požegi zahtijevala da se presele s njezinog teritorija na neko drugo područje, dok je Kotarska oblast u Podravskoj Slatini tražila od Ministarstva udružbe novčanu pomoć za prehranu oko 1000 zarobljenika s Kozare, smještenih u logor na imanju obitelji Drašković. U vezi s navedenim primjerima, Ministarstvo udružbe zahtijevalo je upute od MUP-a NDH:

> *Ovome ministarstvu povodom spomenutog pitanja potrebno je znati načelno stanovište naslova u sliedećem: 1. Ima li se pružati kotarskim oblastima pomoć u novcu ili u naravi za zarobljenike iz Kozare, koji su smješteni na njihovu području (analogno kao za izbjeglice, koje ima na skrbi ovo ministarstvo); 2. Da li su izdane kakve upute u pitanju postupka sa zarobljenicima sa Kozare. U slučaju, da bi skrb za zarobljenike iz Kozare moralo preuzeti ovo ministarstvo, nakon njihova smještaja u pojedine kotarske oblasti, moli se naslov, da se ovamo dostavi broj takvih zarobljenika smještenih u pojedinom kotaru radi smišljenog rada.*[147]

Ministarstvo udružbe također je spomenulo da je dio zarobljenika s Kozare smješten na prehranu i u katolička sela što, »čini se«, nije bilo predviđeno kada su zarobljenici upućivani u razne kotarske oblasti. Zato su Ministarstvu udružbe bili potrebni točni podaci o rasporedu i broju zarobljenika s Kozare, kako se na područja koja moraju voditi brigu o njima ne bi slale hrvatske izbjeglice koje bi dodatno opteretile te krajeve. MUP NDH je Ministarstvu udružbe odgovorio 24. rujna 1942. godine:

> *Sa t.zv. zarobljenicima sa Kozare, koji nisu smješteni u sabirne logore, nego su smješteni po pojedinim kotarevima, umoljava se postupak kao i sa drugim izbjeglicama, napomenom da se za sada te osobe nikako ne smještavaju u blizini područja sa kojeg su odstranjene.*[148]

Istovremeno je MUP NDH od svih kotarskih oblasti na području velikih župa Baranja, Bilogora, Livac-Zapolje, Posavje, Prigorje, Vuka i Zagorje zatražio da Ministarstvu udružbe pošalju podatke o tome koliko je na njihovom području

---

[146] HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje: HR-HDA-223), Broj: 6957/1942., I. A.

[147] HR-HDA-223, Broj: 6826/1942., I. A.

[148] Isto.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 89

zarobljenika s Kozare, odnosno koliko je među njima muškaraca, a koliko žena i djece.[149] Dakle, navedena okružnica bila je upućena svim kotarima u ukupno sedam velikih župa koje su obuhvaćale teritorij NDH sjeverno od rijeke Save. Ta okružnica u cijelosti glasi:

> *Smjesta, pozivom na broj Prs. 228-I-1-1942. od 18. IX. 1942, izviestite ministarstvo udružbe, odjel društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi broj t.zv zarobljenika sa Kozare koji su možda smješteni na području naslova — a izvan sabirnih logora, koji stoje pod nadzorom i upravom ustaške nadzorne službe — uz naznaku koliko je muškaraca, žena i djece.*[150]

Ne treba isticati kako bi cjelovit odgovor svih kotara na ovu okružnicu pomogao svrhu ovoga priloga, da se razjasni sudbina iseljenih s Kozare. Nažalost, odgovori kotara na ovu okružnicu koje sam pronašao vrlo su fragmentarni.

Kotarske oblasti Bosanska Gradiška, Derventa, Donja Stubica, Irig, Križevci, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Vinkovci i Virovitica odgovorile su da na njihovom području nema zarobljenika s Kozare.[151] Jedini suprotan odgovor koji sam pronašao, došao je od Kotarske oblasti u Daruvaru, koja je 17. listopada 1942. izjavila:

> *Izvješćuje se, da su svi zarobljenici sa Kozare kod njihova dolazka u ovaj kotar razmještani po obćinama na prehranu i uzdržavanje. Njihov broj kretao se je oko 4000 ženskih, muških i djece. Kako su u ovom kotaru popaljene i uništene skoro sve obćine, a zarobljenike, koji su došli sa Kozare partizani ponovno odveli u šume, to nije sada moguće sastaviti njihovu evidenciju sve dotlem, dok se ovo područje ne očisti od partizana.*[152]

Kotarska oblast u Grubišnom Polju, početkom studenog 1942., obratila se Odjelu društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi, koji je u međuvremenu, reorganizacijom ministarstava, ušao u sastav MUP-a NDH. Ta Kotarska oblast tražila je da se dozvoli da 600 pravoslavnih žena i djece s Kozare, koji se nalaze na njezinom području, bude vraćeno svojim domovima. Odjel društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi odgovorio je da navedeno nije moguće, budući da je i dalje na snazi odredba MUP-a NDH da se iseljeni s Kozare ne smještaju u blizinu područja s kojeg su odstranjeni. Navedeni predmet proslijeđen je i Tajništvu ministra unutarnjih poslova, u slučaju da je odluka o zabrani povratka iseljenih s Kozare svojim kućama u međuvremenu izmijenjena. No, Tajništvo ministra nije odgovorilo.[153]

---

[149] Isto.

[150] Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, 23 — Kotarska oblast Zagreb, [Sign. 82] Prs. Broj: 1522/1942.

[151] HR-HDA-223, Broj: 6957/1942., I. A., Broj: 6998/1942., I. A.

[152] HR-HDA-223, Broj: 6998/1942., I. A.

[153] HR-HDA-223, Broj: 8316/1942., I. A.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 90

Posljednji izvor NDH koji se odnosi na iseljene s Kozare, smještene sjeverno od Save, jest izvješće Kotarske oblasti Nova Gradiška o broju izbjeglica na njezinom području tijekom kolovoza 1943. godine. U njemu je navedeno da se, među ostalim izbjeglicama, na njezinom teritoriju nalazi i 500 osoba s Kozare.[154]

Navedeni podaci pokazuju da su vlasti NDH krajem rujna 1942. izjednačile iseljenike s Kozare s ostalim hrvatskim izbjeglicama, pri čemu je i dalje onemogućavan njihov povratak domovima. Fragmentarnost izvora sprečava da se ustanovi o kojem je broju iseljenih s Kozare riječ.

Slavonski partizani i »Bosanci«

Opisao sam reakciju vlasti NDH na čije su područje UNS, odnosno Ustaška obrana, odlučili dovesti civile s Kozare, kao i kasnije mjere poduzimane od istih vlasti. No, dolaskom na područje sjeverno od Save iseljeni s Kozare stupili su u dodir sa slavonskim partizanima.

Prvi podatak o dodiru iseljenih s Kozare s partizanima sjeverno od Save na koji sam naišao potječe od Kotarske oblasti u Grubišnom Polju koja je izvijestila Veliku županu Bilogora u Bjelovaru da su partizani u noći s 15. na 16. srpnja 1942., na čelu s Gedeonom Bogdanovićem, stigli u selo Peratovica, u čijoj su školi bile smještene osobe raseljene s Kozare:

> *Bogdanović da im je kazao, da oni nisu partizani, već da su se predali Ustašama i Nijemcima, a ako su partizani onda neka pođu s njima u šumu; kad su mu zarobljenici odgovorili da neće s njim, jer da se oni vlastima pokoravaju, zaprijetio im je Bogdanović da će ih pobiti ili otjerati, ako ih za tri dana još tamo nađe.*[155]

Čini se da su partizani u Slavoniji, neposredno nakon što su na to područje stigle osobe iseljene s Kozare, strahovali da bi ove osobe mogle demoralizirati Srbe u Slavoniji i odvratiti ih od potpore partizanima, odnosno da bi među slavonskim Srbima moglo doći do jačanja »četničke propagande«. Početkom kolovoza 1942. partizani su govorili da je nakon dolaska »bosanske sirotinje« u Slavoniju narod bio »zabrinut«. Zato su održali brojne mitinge po selima zapadne Slavonije, objašnjavajući narodu borbu »naših drugova na Kozari«, kao i to da će partizani u Bosni nastaviti s borbom, što je narod »ispravno shvatio«.[156]

Štab III. operativne zone Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske, nadležan za područje Slavonije, sredinom kolovoza 1942. uputio je pismo partizanima u Bosanskoj krajini. U njemu je navedeno da su nakon ofenzive na Kozaru »neprijateljski avioni« nad Slavonijom bacali letke u kojima se govori o

---

[154] HR-HDA-221, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (dalje: HR-HDA-221), Broj: 7864/1943., Radna jedinica I 3.

[155] NDH, Glavni stožer Ustaške vojnice, Glavnostožerni odjel, Taj. Broj: 678/1942. Faksimil dokumenta objavljen u: D. R. VASOVIĆ, *Waldheim, jedna karijera*, 386-387.

[156] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga II, dok. br. 163.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 91

uništenju kozaračkih partizana, s pozivom partizanima u Slavoniji da prekinu otpor i vrate se kućama:

> *Istovremeno sa bacanjem tih letaka neprijatelj je počeo da ubacuje na naša područja veliki broj žena, djece i staraca koji su iselili iz područja oko Kozare (mislimo da se taj broj penje na 50 do 60 hiljada). Pokvarena krvava banda govori tome iseljenom narodu da su ih iselili zato da ih »zaštite od partizana«. Neprijatelj je mislio da će sa dovođenjem toga naroda izazvati strah i među našim partizanima i među narodom, demoralizaciju a čak i kapitulaciju.*[157]

Politički komesar Štaba III. operativne zone je početkom rujna 1942. izvijestio da su organizirani brojni zborovi i mitinzi na kojima su se suzbijale »kapitulantske tendencije« koje se pojavljuju među narodom. Takve tendencije zapravo su širili pojedinci među onima koji su s Kozare dovedeni u Slavoniju. Politički komesar ipak je zaključio da među iseljenima s Kozare ima i »mnogo pozitivnog elementa«.[158]

Sredinom rujna 1942. slavonski partizani su u selu Velika Barna, u blizini Grubišnog Polja, održali miting:

> *Bilo je prisutno mnogo bosanskog naroda dotjeranog sa Kozare. Žene s Kozare koje žive u jako teškim prilikama stalno traže da budu primljene u partizane. Nekoliko ih je primljeno u odred.*[159]

Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju ocijenilo je početkom listopada 1942. da bi srpsko stanovništvo po slavonskim selima moglo biti podložno »neprijateljskoj propagandi«. Uzrok tome je dolazak »nekoliko desetaka hiljada« ljudi s Kozare u Slavoniju, nakon čega je slavonskim Srbima »pao borbeni duh«. Naime, među onima koji su iseljeni s Kozare bilo je pojedinaca koji su slavonskim Srbima govorili o snazi njemačke vojske i širili »paniku«. Posljedica toga bila je da se dio slavonskih Srba odazvao pozivu vlasti NDH na službu u domobranske radne jedinice. Partizani su zato održavali brojne mitinge i poduzimali druge propagandne akcije kako bi podigli »borbeni duh seljaka«.[160]

U istom su razdoblju slavonski partizani primijetili da neprijatelj koristi pojedine obitelji s Kozare za prikupljanje obavještajnih podataka, a zatim ih, kao nagradu za te podatke, vraća njihovim kućama. Slavonski partizani odlučili su osnovati komisiju koja će se baviti povratkom »Bosanaca u njihove krajeve«. Pri tome je od partizana Bosanske krajine zatraženo da upute u komisiju svoje predstavnike, koji će pomoći »oko ispitivanja i utvrđivanja političke ispravnosti

---

[157] Isto, dok. br. 178.

[158] *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Knjiga III, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1964., dok. br. 5.

[159] Isto, dok. br. 42.

[160] Isto, dok. br. 58.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 92

toga svijeta«.[161] Iz Bosanske krajine stigao je odgovor da nisu u mogućnosti uputiti svoje predstavnike u navedenu komisiju. Od partizana iz Slavonije ipak je zatraženo da upućuju iseljene s Kozare u njihov kraj:

> *Bez obzira da li su dobri ili rđavi, vi upućujte sve ljude sa terena Kozare, a mi ćemo one koji su krivi kazniti prema veličini učinjene greške, a dobre uvrstiti u našu narodnu oslobodilačku borbu.*[162]

Zanimljive su i upute koje je Narodnooslobodilački odbor kotara Novska izdao članovima općinskih i seoskih narodnooslobodilačkih odbora 25. listopada 1942., a odnosile su se na pitanja osoba koje u svoje domove nisu željele primiti žene s Kozare:

> *Pošto drugarice Bosanke, djeca i starci pripadaju familijama naših junačkih kozarskih partizana i pošto je taj narod silom protjeran sa svojih ognjišta, naša je sveta dužnost, da se tom herojskom i patničkom narodu ukaže svaka drugarska i bratska pomoć. Dužnost je drugova odbornika da p r a v e d n o i p r a v i l n o rasporede taj bratski narod po kućama, da se našim seljacima objasni i da ga upute kako moramo pomoći sve što se može. Ako bi se pojavio slučaj, da naši seljaci neće da prime kozarske Bosance ili da ih tjeraju iz svojih kuća, zaključujemo da se takvim seljacima ima rekvirirati određena količina životnih namirnica i staviti određenom broju Bosanaca na uživanje.*[163]

Istovremeno se i za kozaračke partizane, nakon teških gubitaka koje su pretrpjeli u operaciji Borbene skupine »Zapadna Bosna«, otvorilo pitanje kako ponovno osigurati potporu stanovništva. U vezi s time zanimljiv je podatak ministra NDH dr. Lorkovića, iz sredine srpnja 1942., o držanju četnika u Bosanskoj krajini. Tom prilikom on je naveo:

> *Četnici s najvećim negodovanjem gledaju na evakuaciju pučanstva s područja Kozare, koje bi oni htjeli što brže povratiti i među njima agitirati.*[164]

Očito, četnici su željeli iskoristiti poraz partizana kako bi proširili utjecaj među srpskim stanovništvom s Kozare. No komunisti im to nisu namjeravali dopustiti. Na savjetovanju Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, održanom u drugoj polovini rujna 1942., među ostalim je navedeno da je na tom području ipak ostalo oko 60 % posto stanovništva, uglavnom žena, djece i staraca koje, kako je navedeno, »neprijatelj« nije »progonio«. Nasuprot tome, većina muškaraca otjerana je na »na prisilne radove u logore ili je pobijena«. Zato se preostali muškarci na području Kozare skrivaju. Također je spomenuto da se uspjelo suzbiti utjecaj

---

[161] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IX, Knjiga 2, Partijsko-politička dokumenta 1942., Beograd, Vojnoistorijski institut, 1961., dok. br. 26.

[162] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga III, dok. br. 77.

[163] Isto, dok. br. 83.

[164] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 195-196.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 93

četnika na narod, kao i to da se dio civila iseljen s Kozare u međuvremenu počeo vraćati svojim kućama:

Pored svega što su podnijeli, većina pozadine je uz nas i voljna je da nas i dalje pomaže, što već i djelom pokazuje dajući priloge za ishranu i spremanje zaliha hrane za vojsku. Čak i oni koji dolaze iz ropstva u većini se obraćaju nama i traže savjeta od naših ljudi. Ima i malodušnika, koji su izgubili vjeru u nas i stavili se u službu neprijatelja, ali to su uglavnom izranije poznati kao kolebljivci i nesimpatizeri naše borbe. Većina takvih su kulački elementi. Neki od njih su kao neprijatelji narodne borbe likvidirani.[165]

Štab II. krajiškog partizanskog odreda u istom je razdoblju naveo:

Pozadina kozarska otjerana u zadnjoj ofanzivi, osim iz užeg Knežpolja, pušta se po grupama iz zatočeništva u Slavoniji, te već pristiže na naš teren. Dodiri naše pozadine u Slavoniji sa tamošnjim partizanima imali su dobrog obostranog dejstva i političke i materijalne naravi, kako na našu tako i na Slavonsku pozadinu, te su ogromne nevolje koje su zadesile našu pozadinu time nešto ublažene.[166]

Partizani Bosanske krajine su sredinom listopada 1942. uputili pismo Štabu III. operativne zone, odnosno slavonskim partizanima:

Što se tiče naše pozadine kod vas, mi vam se zahvaljujemo na velikoj pažnji koju ste ukazali našim izbjeglicama. Nešto je te pozadine već stiglo sa vaših terena k nama i u ogromnoj većini oni su neobično zahvalni i zadovoljni na prijemu na koji su naišli u vašim krajevima. Ima slučajeva da se pozadina vratila iskovanija nego što je otišla, jer je vidjela da ima Hrvata partizana, što je za nas od neocjenjive važnosti. Što se tiče vašeg prijedloga o načinu prebacivanja, mi stojimo na stanovištu da se ta pozadina uputi nama što hitnije dok je još jesen.[167]

Štab III. operativne zone je krajem listopada 1942. uputio pismo partizanima Bosanske krajine u kojem je, u vezi sa stanovništvom iseljenim s Kozare, navedeno:

Što se tiče stanovništva koje je poslije ofenzive u Kozari prebačeno ovamo javljamo vam slijedeće: Kada su kozarske žene i djeca poslije teških proživjelih dana u zadnje vrijeme ofenzive na Kozari i dana provedenih u logoru bili su prebačeni na teren oslobođen po slavonskim partizanima sa riječima neprijatelja: »idite neka vas vaši partizani hrane«. Narod u Slavoniji ih je primio i hranio koliko je god to bilo moguće, no te žene i djeca bili su jako demoralizirani i sami širili ono što je upravno neprijatelj želio (ne svi ali 90 %

[165] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-a naroda Jugoslavije*, Tom IX, Knjiga 2, dok. br. 13.

[166] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, Tom IV, Knjiga 7, dok. br. 64.

[167] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga III, dok. br. 77.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 94

njih) da je Kozara doživjela propast, da su svi partizani uništeni, da se neprijatelju ne može suprotstaviti. To je vrlo nepovoljno djelovalo na naš narod ovdje i imali smo mnogo muka da taj uticaj spriječimo.[168]

Zato su slavonski partizani morali uložiti velike napore kako bi uvjerili iseljene s Kozare da »partizani nisu uništeni«. Dio žena s Kozare uključen je u partizanske jedinice i službe, a preko njih su uloženi i napori »za podizanje morala« ostalih izbjeglica s Kozare. Zatim je od kraja rujna 1942. uslijedila ofenziva snaga NDH na slavonska sela koja su bila pod nadzorom partizana. Tada je više desetaka sela spaljeno, a njihovo je stanovništvo raseljeno. Snage NDH pobile su dio stanovnika tih sela, kao i iseljene s Kozare smještene u njima:

Uslijed toga nastao je ovdje ogroman bjeg stanovništva i slavonskog i bosanskog u sela koja su bila više zaštićena i prema šumama. Nije ovdje bilo ni jednoga sela a da nije bilo 30-40 pa čak i više bosanskih žena sa djecom. Kada se sve to zajedno sa našim stanovništvom zbilo u ograničen broj sela, nastao je problem ishrane. Osim toga težnja bosanskih žena i djece da se što prije povrate u Bosnu bila je vrlo velika obzirom na to i obzirom na ogromni problem ishrane postavilo se pitanje prebacivanja tih ljudi za Bosnu. Mi smo preduzeli sve da se ti ljudi našom pomoću prebace na Kozaru. Pošto mi nismo mogli ni hitno a ni u dovoljnoj mjeri udovoljiti svim tim ženama i djeci mnogi od njih su odlazili k neprijatelju i on se pravio dobrodušan prema njima i prebacivao ih je njihovim kućama. Mi to nismo mogli spriječiti. Jedino što možemo i što smo već poduzeli to je: da ih mi samo prebacimo što prije i u što većem broju. Zasada ima oko 8 do 10 hiljada već upućenih prema Savi uz pomoć naših narodno-oslobodilačkih odbora i partizanskih jedinica.[169]

No, slavonskim partizanima stigle su vijesti da se na Kozari ponovno vode borbe, pa se moralo odustati od vraćanja iseljenih. U pismu partizanima Bosanske krajine izražena je nada da će se ubrzo stvoriti uvjeti da se iseljeni s Kozare preko Save vrate u Bosnu.[170]

Tijekom listopada i studenog 1942. stanovništvo kozaračkog kraja, raseljeno po Slavoniji, nastavilo se u većem broju vraćati svojim kućama, najviše na područje Bosanske Dubice.[171]

Kasnije, krajem svibnja 1943., Privremeni oblasni Narodnooslobodilački odbor za Slavoniju, u izvješću upućenom Inicijativnom odboru Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) naveo je sljedeće:

---

[168] Isto, dok. br. 87.

[169] Isto.

[170] Isto.

[171] D. D. SAMARDŽIJA, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Monografija*, 222.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 95

Nakon neprijateljske ofanzive na Kozaru lanjske godine mnogo stanovništva iz Bosne prešlo je u Slavoniju, gdje se je smjestilo po našim selima. Neki od njih uposlili su se i žive u Slavoniji, a drugi žele da se vrate natrag u Bosnu. Mi im to omogućavamo tako što ih u manjim grupama krišom prebacujemo preko Save u Bosnu.[172]

Oblasni Narodnooslobodilački odbor za Slavoniju, u izvješću koje je sredinom srpnja 1943. uputio Izvršnom odboru ZAVNOH-a, naveo je da su se »izbjeglice iz Bosne« u Slavoniji uglavnom vratile u Bosnu, dok je tek manji dio ostao u Slavoniji. Također je znatan dio izbjeglica, osobito djevojaka, u međuvremenu stupio u partizane.[173] U istom razdoblju i obavještajni podaci domobranstva navodili su da čete u sastavu 16. slavonske partizanske brigade imaju 15 % žena, od kojih je većina s Kozare.[174]

Navedeni podaci govore da se dio osoba, iseljenih s Kozare na područja sjeverno od Save, pridružio partizanima, a dio je poginuo ili ubijen tijekom operacija snaga NDH protiv partizana na području Slavonije. Jedan dio uspio se vratiti svojim kućama na kozaračkom području, a neki su ostali živjeti u krajevima sjeverno od Save. Kao i kod dokumenata NDH, ovdje uglavnom nedostaju podaci koji bi naveli o kolikom je broju osoba riječ.

Ipak, navedeni dokumenti Narodnooslobodilačkog pokreta daju mogući odgovor na pitanje zašto su Luburić i Ustaška obrana odlučili uputiti golem broj iseljenih s Kozare na područje sjeverno od Save. Odgovor bi bio da su tako postupili kako bi izbjeglice demoralizirale partizane i njihove pristaše u Slavoniji, te kako bi iseljeni s Kozare predstavljali teret partizanima. No pri tome je, kao što je opisano, određeni dio ljudi pristupio partizanima ili se, u njihovoj organizaciji, vratio svojim kućama.

Sudbina djece

Posebno pitanje predstavlja sudbina djece s Kozare, odnosno postupak vlasti NDH prema njima. Prije nego prijeđem na opisivanje i objašnjavanje ove tematike navest ću osnovne brojčane podatke o toj djeci, pravce njihovog preseljenja, kao i podatke o njihovoj smrtnosti. Pri njihovu određivanju nastaju poteškoće zbog različitih prikaza i međusobne neusklađenosti izvora i podataka iz postojeće literature. Dodatni je problem i u tome što je, u nekim slučajevima, među djecom koja su se nalazila u logorima i prihvatilištima NDH teško razlučiti koliko je bilo djece s Kozare, a koliko s drugih područja. Uzimajući u obzir

---

[172] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga V (1. IV — 31. V 1943), Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1966., dok. br. 158.

[173] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, Knjiga VI (1. VI — 31. VII 1943), Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1968., dok. br. 161.

[174] HR-HDA-1549, III-25/501-516, NDH, Vrhovno oružničko zapovjedništvo, Odjel za javnu sigurnost, Taj. Broj: 2101/1943.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 96

navedeno, treba imati na umu da su podaci koje ću navesti približni i podložni daljnjem istraživanju.

Na prvom mjestu treba spomenuti da je od 24. lipnja do 4. srpnja 1942. iz Uštice i Stare Gradiške u Dječji dom u Gornjoj Rijeci kraj Križevaca dovedeno 400 djece. Stotinjak djece umrlo je od posljedica tifusa u Gornjoj Rijeci, a ostalih 300 sredinom kolovoza 1942. premješteno je u Dječji dom Jastrebarsko.

Zatim treba spomenuti Dječji dom Jastrebarsko koji se nalazio na više lokacija. Dio djece bio je smješten u dvorac Erdödy, a dio u Franjevački samostan, odnosno u barake talijanske vojske uz navedene objekte. Jedan dio nalazio se i u bivšoj ciglani u Reki kraj Jastrebarskog. Prema podacima Ministarstva udružbe NDH od 21. kolovoza 1942., u Dječjem domu u Jastrebarskom bilo je 2507 djece, dok je nekoliko dana prije toga u Jastrebarsko dovedeno još 300 djece. Pretpostavljam da se kod posljednjeg podatka mislilo na djecu dovedenu iz Gornje Rijeke. Smatram da je spomenutih 2507 djece došlo s Kozare, no tijekom druge polovice 1942. u Jastrebarsko je doveden izvjestan broj djece koja nisu bila s Kozare. Ukupan broj djece iznosio je 3336, od čega je 449 umrlo, najviše od sredine srpnja do početka rujna 1942. godine. Kada su partizani, krajem kolovoza 1942., na kraće vrijeme ušli u Jastrebarsko, poveli su sa sobom 450 djece. Na odgajanje u obiteljima smješteno ih je 1637, a 7. listopada 1942. u Zagreb je prevezeno 500 djece za koje se pobrinuo »Caritas«. Nakon toga, u zaraznoj bolnici Dječjeg doma u Jastrebarskom ostalo je još 300 djece.

Nakon što je Dječji dom u Jastrebarskom popunjen, vlasti NDH su od početka kolovoza 1942. znatan broj djece s Kozare uputili u Dječje prihvatilište u Sisku, koje je djelovalo na više lokacija u gradu. Neki izvori govore da je početkom kolovoza 1942. u Sisak upućeno 2650 djece s Kozare, a drugi spominju broj od 3000 djece. Ministarstvo udružbe NDH u svom dokumentu od 21. kolovoza 1942. navodi da je u Sisku smješteno 3001 dijete. U tom gradu nalazio se i sabirni logor u koji je smješteno stanovništvo prikupljeno tijekom operacija protiv partizana. Majke su odvajane od djece i upućivane na rad u Njemačku, a djeca su smještena u Dječje prihvatilište u kojem se njihov broj, prema nekim podacima, povećao na 7000. Od navedenog broja do kraja kolovoza 1942. umrlo je 515 djece, a do kraja prosinca taj je broj narastao na 1152, o čemu ću opširnije pisati kasnije u prilogu. Do kraja rujna 1942. oko 1702 djece predano je na skrb obiteljima. Tijekom rujna i listopada iste godine iz Dječjeg prihvatilišta u Sisku u Zagreb je upućeno 2286 djece, koja su ondje liječena od zaraznih bolesti ili su dodijeljena na skrb obiteljima. No, ako usporedimo navedene podatke (1152 djece umrlo, 1702 predano na skrb obiteljima, 2286 otpremljeno u Zagreb — ukupno 5140 djece), taj se broj ne podudara s podatkom da je kroz Dječje prihvatilište Sisak prošlo 7000 djece. Vjerojatno je ipak bila riječ o manjem broju. Dječje prihvatilište u Sisku zatvoreno je početkom siječnja 1943. godine.

Na kraju, tijekom 1942., kroz različite zdravstvene i sabirne ustanove u Zagrebu također je prošlo mnogo u ratu stradale djece, među kojima su bila i ona

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 97

s Kozare. Djeca su boravila u sljedećim ustanovama: Zavod za odgoj gluhonijemih (Ilica 113), Državni dom za malu djecu Ministarstva zdravstva (Josipovac), »Jeronimska dvorana« (Tomislavov trg 21). Dio djece s Kozare odmah je upućen u ove ustanove, a dio je dopremljen kasnije iz Jastrebarskog i Siska. Na temelju dostupnih podataka teško je procijeniti o kolikom je broju djece u spomenutim ustanovama u Zagrebu bila riječ, te koliko je bilo djece što su stigla s Kozare. I u Zagrebu je dio djece umro od raznih bolesti.[175]

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije, autori koji su se bavili ovom temom tvrdili su da su se vlasti NDH samo zbog »kamuflaže« brinule za ovu djecu, dok su ključnu ulogu u njihovom spašavanju od ustaša zapravo imali Komunistička partija i njezini suradnici.[176]

Tijekom 1990. u Zagrebu je objavljena knjiga čija je namjera bila da, iz perspektive Katoličke crkve, pobije neutemeljene optužbe iz komunističkog razdoblja na račun časnih sestara koje su vodile Dječji dom u Jastrebarskom, budući da su upravo one optuživane za maltretiranje i ubijanje djece koja su im povjerena na skrb.[177]

Godine 2003. u Zagrebu je objavljen dnevnik Diane Budisavljević, koja je tijekom rata živjela u Zagrebu i intenzivno se bavila humanitarnim radom, posvećujući posebnu pažnju nezbrinutoj i u sabirne logore dovedenoj pravoslavnoj djeci. Njezin dnevnik postao je temelj za novi »narativ«, a onaj prethodni, o ključnoj ulozi Komunističke partije i mreže konspirativnih suradnika Narodnooslobodilačkog pokreta u spašavanju srpske djece, pao je u zaborav. Njega je zamijenio »narativ« o Diani Budisavljević koja je, zajedno sa svojim suradnicima, najzaslužnija za spašavanje tisuća djece od ustaša.[178]

---

[175] Navedeni pregled napravio sam koristeći ove arhivske izvore: HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.385-Z-1942.; HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 124, Popis ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod prihvatne postaje Hrvatskog Crvenog Križa, Zagreb, 27. VII. 1945. Spomenuti popis je u faksimilu objavljen i u: *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945.*, Hrvatski državni arhiv, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, Jasenovac, 2003., 183-185. Također sam koristio izvore objavljene u: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga druga, Zagreb, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955., 374-375, 379, 384-386, 389-390. Na kraju, koristio sam i sljedeću literaturu: Narcisa LENGEL-KRIZMAN, »Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941—1942.«, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Zbornik*, Varaždin, Zagreb, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976., 890-898; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, »Akcija spašavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora«, *Kozara u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941—1945), Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977.*, Prijedor, Nacionalni park »Kozara«, 1980., 287-292.

[176] Tek u nekim izdanjima iz razdoblja socijalizma nešto se opširnije spominjala i uloga Diane Budisavljević u spašavanju djece. Vidjeti: Slava OGRIZOVIĆ, *Zagreb se bori*, Zagreb, Školska knjiga, 1977., 127-128.

[177] Ćiril PETEŠIĆ, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939—1947.)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990.

[178] Primjerice vidjeti: Adriana PITEŠA, »Dianina lista — Žena koja je uspjela prevariti sistem i spasiti 12.000 djece iz ustaških logora«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 4874, 10. 2. 2012., 28-29; Goran ŠIKIĆ, »Diana Budisavljević — Nikad ispričana priča o ženi koju nazivaju hrvatskim Schindlerom«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 5796,

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 98

Prema podacima iz dnevnika Diane Budisavljević, ona je krajem svibnja 1942. doznala da u operacijama snaga NDH protiv partizana na Kordunu dolazi do deportacija pravoslavnog stanovništva, među kojim je bilo i mnogo djece. Nakon toga intervenirala je preko predstavnika njemačke vojske i njemačkih institucija u Zagrebu, kako bi ta djeca bila oslobođena. Njemački predstavnici su je 7. srpnja 1942. obavijestili da je Eugen Dido Kvaternik, ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost i zapovjednik UNS-a, dao odobrenje da djeca mogu biti preuzeta iz sabirnih logora.[179] Navedeno odobrenje stiglo je u trenutku kada su postrojbe Borbene skupine »Zapadna Bosna« na području Kozare počele prikupljati veći broj civila, a s njima i djecu.

Ante Pavelić je njemačkom poslaniku Kascheu 10. srpnja 1942. izjavio da će djecu iseljenika s Kozare smjestiti u Jastrebarsko, u barake koje je prethodno koristila talijanska vojska. Zapravo, Pavelić ga je obavijestio kako su prvi transporti te djece već upućeni u Jastrebarsko i objasnio da djecu treba zdravstveno zbrinuti, a zatim preuzeti u plansko odgajanje.[180] Na temelju dostupnih izvora ne može se zaključiti da je Pavelić takvu odluku donio zbog pritiska njemačke strane. Nedugo kasnije ministar Lorković je, u izvješću Paveliću u vezi sa smještajem djece s Kozare, naveo:

> *Osim djece bez roditelja moglo bi se uz privolu roditelja preuzeti na odgoj i velik dio ostale djece. S time bi se ovo pitanje evakuiranih bitno pojednostavilo. U tom pravcu potrebno je da Ministarstvo udružbe poduzme sve potrebito.*[181]

U međuvremenu je Diana Budisavljević, od 9. do 15. srpnja 1942., triput otišla u Staru Gradišku i dovela u Zagreb više stotina djece.[182]

Kamilo Brössler, djelatnik Ministarstva udružbe, 16. srpnja 1942. izvijestio je Ministarstvo zdravstva da je iz Dubice u Mlaku dovezeno 200 djece, očito iseljene s Kozare. Ministarstvo zdravstva zatražilo je od ustaškog liječnika dr. Karađole da djecu mlađu od dvije godine uputi u Zagreb te izvijesti o tome Ministarstvo.[183]

Za to vrijeme vlasti NDH poduzimale su mjere kako bi se u Jastrebarsko i Reku moglo smjestiti djecu s Kozare. Sanitarni inspektor Ministarstva zdravstva NDH je 16. srpnja 1942. obišao prostor za smještaj djece u Jastrebarskom. Ustanovljeno je da zdenac u Franjevačkom samostanu ne osigurava dovoljno vode,

---

19. 9. 2014., 32-33. Također vidjeti: Gavro BURAZOR, *Humanitarna akcija Diane Budisavljević 1941—1945*, Novi Sad, Malo povijesno društvo, 2013. (srp. ćir.); Boško LOMOVIĆ, *Knjiga o Dijani Budisavljević*, Beograd, Svijet knjige, 2013. (srp. ćir.).

[179] *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 53, 59, 60, 68.

[180] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 2, dok. br. 109.

[181] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 196.

[182] *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 69-78.

[183] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 45.447-Z-1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 99

pa je već 17. srpnja, zanemarujući formalnosti, »zbog žurbe i više sile«, započeto kopanje novog zdenca, a provedeno je i raskuživanje postojećeg. Također je ustanovljeno da ciglana u Reki nema odgovarajuću opskrbu vodom. Kako bi se osiguralo dovoljno vode za piće, pranje i kuhanje na tom mjestu, trebalo je izvršiti radove na uređivanju obližnjeg izvora. Ministarstvo zdravstva je dopisom od 22. srpnja obavijestilo o tome Ministarstvo udružbe, zatraživši da žurno osigura potrebna financijska sredstva za izvođenje opisanih radova.[184]

Ministarstvo vanjskih poslova NDH 18. srpnja 1942. obratilo se Višem zapovjedništvu talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« u Sušaku, nadležnom za talijanske postrojbe u NDH. U dopisu je objašnjeno da u Jastrebarskom postoje barake koje je upotrebljavala talijanska vojska, a u kojima su trenutačno smještena mnogobrojna djeca »nastradala uslied djelovanja partizana«. Upravo tih dana u Jastrebarsko su došli talijanski predstavnici, s namjerom da barake razmontiraju i odnesu drvenu građu. Zato su vlasti u Zagrebu zatražile od Talijana da barake, barem u tom razdoblju, ostanu na raspolaganju za smještaj djece. Nedugo zatim Talijani su odgovorili da se slažu s navedenim zahtjevom, odnosno da barake u Jastrebarskom prepuštaju mjesnim hrvatskim vlastima.[185]

Pred kraj srpnja 1942. Ministarstvo udružbe osnovalo je komisiju na čijem je čelu bio nadzornik toga ministarstva Franjo Perše. Zadatak komisije bio je preuzeti djecu iz sabirnih logora Jasenovac, Mlaka i Uštica. U skladu s time Hrvatski Crveni križ je 28. srpnja svojoj dobrovoljnoj bolničarki Dragici Habazin izdao putni nalog u kojem je navedeno:

> *Na traženje spomenutog Ministarstva izvolite s navedenom komisijom otputovati u spomenute sabirne logore u svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece. Kad na licu mjesta upoznate prilike, izvolite najbržim putem saopćiti koliko bi još sestara trebalo odaslati tamo, da budu od pomoći kod preuzimanja prijevoza djece.*[186]

Ustaška obrana, odnosno Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu, 28. srpnja izdalo je propusnicu Dragici Habazin, kojom joj dopušta slobodan pristup u Mlaku i Jablanac radi obavljanja službenih poslova. Propusnica je vrijedila 10 dana.[187] Istovjetan putni nalog Hrvatskog Crvenog križa i propusnicu Ustaške obrane dobila je i Diana Budisavljević.[188]

---

[184] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 46.886-Z-1942.

[185] HR-HDA-491, Opće upravno povjereništvo NDH kod II. armate talijanske vojske/Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, Broj: 8342/1942.

[186] A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga II, dok. br. 253. Ovdje je spomenuti dokument krivo datiran, a u samom prijepisu dokumenta također je došlo do pogreške u njegovom datiranju. Dokument je ponovno, ovaj put bez pogrešaka u datiranju, objavljen u: A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 34.

[187] A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 33.

[188] *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 208.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 100

Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica Zagreb je 29. srpnja 1942. primilo sljedeći dopis Odjela društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe:

U sabirnim logorima u Jablancu, Mlaki i Uštici imade još oko 2.500 djece koja se po nalogu Poglavnika imadu preuzeti u držav.[nu] *dječju zaštitu Ministarstva udružbe, kao i djeca iz sabirnih logora u St.*[aroj] *Gradiški, koja su već preuzeta. Pomenuta djeca smjestiti će se u privatnim nastambama u Jastrebarskom. Savezno s time moli se naslov, da osigura prievoz ove djece u partijama od po 600-800 i to sa postaja Raić, odnosno Jasenovac. Pri dolazku u Zagreb moraju se djeca prije polazka u Jastrebarsko razkužiti. Polazak prvog i idućih transporta javiti će se brzoglasno naslovu čim komisija preuzme djecu. Moli se vozni red vlakova udesiti tako, da isti stižu u Zagreb rano ujutro, a poslije podne oko 16 s.[ati] odlaze za Jastrebarsko.*[189]

U citiranom dokumentu prisutna je formulacija »po nalogu Poglavnika«. Takvu formulaciju mogli su upotrebljavati isključivo uredi samog Poglavnika (Poglavnikov vojni ured, Županstvo pri Poglavniku), a ostale oblasti mogle su je koristiti samo onda kada im je Ante Pavelić osobno, usmeno ili u pisanom obliku, dao ovlast ili nalog da je mogu upotrijebiti u vezi s rješavanjem određenog pitanja.[190]

Nakon povratka sa zadatka na koji je upućen, nadzornik Franjo Perše je 7. kolovoza 1942. podnio izvješće Ministarstvu udružbe u kojem je naveo:

29. srpnja o. g. uputio sam se u Jasenovac, a odavle u logore u Uštici, Mlaki i Jablanici. U Uštici nije bilo djece, jer su odpremljena u druge logore. U Mlaki bilo je, kao i u Jablancu oko 5.683 djece. Razloživši narodu svrhu našeg dolaska počeo sam s popisom djece i za prvi prevoz sabrao 850, a za drugi 967 i za treći 1250 djece. Prvi prevoz izvršen je 30. i 31. srpnja. Drugi 2. i 3. kolovoza, a treći 4., 5. i 6. kolovoza. Prvi je prevoz upućen u Zagreb, a drugi i treći u Sisak. Kod svakog prevoza pomagale su sestre crvenog križa, koje su vodile i brigu oko prehrane djece na putu. [...] *Roditeljima obrazložena je korist te dječje kolonizacije, pa se nije vršila nikakova sila, već je dobrovoljnom predajom u sva tri prevoza preuzeto 3.067 djece. U sva tri prevoza nije bilo smrtnih slučajeva, prem bilo je mnogo slučajeva posvemašne izgladnjelosti. Prevoz vršio se običnim seoskim kolima, jer po onom uskom derutnom putu ne bi bilo moguće to izvršiti drugim prevoznim sredstvima. Svaki put je trajao od Mlake do Jasenovca po 3 do 4 sata, a od Jablanca 6 sati.*[191]

I nakon što je komisija, na čijem se čelu nalazio Franjo Perše, preuzela na tisuće djece, nastavilo se otpremanje djece s Kozare na za to predviđene lokaci-

---

189 A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, dok. br. 36.

190 HR-HDA-221, Broj: 10.188/1943., Radna jedinica I. 1.

191 HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, Broj: 61.357/1942., Radna jedinica I. 2.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 101

je. Tako je dužnosnik Ministarstva udružbe Mihajlo Komunicki u privremenom logoru Prijedor preuzeo 68 pravoslavne djece koju je 7. kolovoza 1942. predao Dječjem prihvatilištu u Sisku.[192]

Prethodno je u izvješću koje je podnio Perše citiran navod kako se pri odvajanju djece od roditelja nije primjenjivala sila, budući da je roditeljima obrazložena korist od toga da država preuzme skrb nad njihovom djecom, na što su oni »dobrovoljno« pristali. Također je i Diana Budisavljević u svome dnevniku tijekom srpnja i početkom kolovoza 1942. zapisala da je mogla preuzeti samo djecu bez roditelja i onu koju roditelji dobrovoljno predaju, odnosno da je primila strogi nalog da se djeca ne smiju odvajati od majki bez njihove suglasnosti.[193]

No, ako se uzme u obzir u kakvom su se položaju nalazile žene s Kozare, onda je njihov »dobrovoljni« pristanak da predaju djecu zapravo značio da u tom trenutku nisu vidjele nikakvu bolju mogućnost za svoju djecu. Primjerice, neke majke nisu željele predati djecu, ali su to ipak učinile u strahu da ona ne umru od gladi.[194] Jedan svjedok je jugoslavenskim vlastima nakon rata izjavio kako su majke predavale djecu nakon što su dobile obećanja da će se za njih dobro skrbiti:

> *Za preuzimanje djece iz logora došla je gđa* [Diana] *Budisavljević, supruga profesora, sa nekoliko sestara Crvenoga križa. Prvo su počele tražiti tko će dobrovoljno dati djecu u Zagreb, obećajući, da će tamo biti djeca lijepo smještena po dječjim domovima, ljepše nego li u vlastitoj kući.* [...] *Tako su počele dolaziti majke stolovima za popisivanje.*[195]

Prema nekim izvorima, dio majki s Kozare, koje je Ustaška obrana namjeravala uputiti u Slavoniju, izvršio je samoubojstvo skočivši u Savu, nakon što su na silu razdvojene od svoje djece.[196] S druge strane, kao što je prethodno navedeno, kada su iseljeni s Kozare dopremljeni na područje sjeverno od Save, među njima je i dalje bilo mnogo djece, što bi značilo da brojne majke ipak nisu razdvojene od djece, nego su zajedno upućeni u Slavoniju.

Prethodno sam opisao da su vlasti u Zagrebu poduzimale određene mjere kako bi se prostori u Jastrebarskom i Reki pripremili za dolazak djece s Kozare. U tom smislu djelovala je i promidžba NDH, pa je u zagrebačkom dnevniku *Hrvatski narod* 23. srpnja 1942. objavljena opširna reportaža o Dječjem domu u Jastrebarskom. U njoj je navedeno da među dovedenom djecom ima teško bolesnih i pothranjenih te istaknuto da se poduzimaju napori i posvećuje sva briga

---

192 A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945., Dokumenta*, Knjiga III, dok. br. 85.

193 *Dnevnik Diane Budisavljević 1941—1945*, 72-73, 91.

194 Isto, 72-73.

195 HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 123, Federalna Država Hrvatska, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Broj: 2018/1945.

196 T. DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941—42*, 250.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 102

kako bi bolesna djeca ozdravila, dok i ostala djeca uživaju najbolju pažnju i imaju dobru prehranu:

> *Sve ovo je priređeno ovdje za mališane, koji se moraju oporaviti od teških muka, koje su proživjeli, da kasnije postanu vrijedni članovi svoje domovine, koja ih je spasila od najužasnije smrti, koja može postojati, od smrti gladi.*[197]

Drugi izvori pokazuju da je stanje u Dječjem domu Jastrebarsko bilo teško. Tako je Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« u svome obavještajnom izvješću od 20. kolovoza 1942. navelo:

> *U Jastrebarskom je smješteno oko tisuću djece pristiglih iz Bosne, vidljivo izgladnjelih i oslabljenih. Dijelom je riječ o siročadi, a dijelom o rođacima partizana. Prijavljeni su brojni smrtni slučajevi zbog ospica, difterije i dizenterije.*[198]

Krajem kolovoza 1942. kordunaški partizani su na kraće vrijeme ušli u Jastrebarsko, o čemu je Velika župa Pokupje u Karlovcu kasnije izvijestila:

> *Potom su se partizani povukli u istim pravcima, kako su i došli. S njima je otišlo i oko 700 djece, koja su tu bila smještena, a dovedena iz Bosne. Nekoja su djeca među partizanima prepoznala svoju braću i svoje očeve. Djecu je povela ona grupa partizana, koji su otišli u pravcu Sv. Jane. U Sv. Jani su se partizani zadržali još cielog dana 26. VIII. 1942., a potom su otišli u pravcu Žumberka, dok [su] se djeca kasnije vratila u Jastrebarsko. Partizani su sobom poveli i Dr. Branka Davila, kotarskog liečnika i Dr. Josipa Knežević, umirov.[ljenog] liečnika, no njih su pustili još istoga dana.*[199]

Dakle, iz ovoga izvješća proizlazi da su partizani poveli sa sobom dio djece iz Dječjeg doma Jastrebarsko, ali su ona zatim vraćena. I liječnik, dr. Davila, u dokumentu koji je napisao oko 1960. godine, navodi da su partizani vratili u Jastrebarsko oko 400 djece od onih koje su prethodno poveli sa sobom.[200]

Ministarstvo domobranstva NDH je 12. rujna 1942. primilo podatke da je dječji logor u Jastrebarskom posjetio jedan talijanski časnik:

> *Ovih dana posjetio je jedan talijanski pukovnik logor napuštene pravoslavne djece u Jaski. Dotični pukovnik pregledao je logor i našao, da je stanje očajno u svakom pogledu, te da će o tome dostaviti izvještaj zapovjedniku II. armate u Sušaku. Izvještaj je dobiven iz pouzdanog izvora, te se može smatrati točan.*[201]

---

[197] »Među djecom žrtvama odmetničkih zlostavljanja — Hrvatska nam je sada i otac i majka«, *Hrvatski narod*, br. 483, 23. srpnja 1942., 2.

[198] HR-HDA-1450, svitak D-237, snimka 282, 2 armata, Comando artiglieria, No. 2003/1942.

[199] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knjiga 32, dok. br. 147.

[200] Ć. PETEŠIĆ, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939—1947.)*, 132-133.

[201] HR-HDA-1549, III-20/1037, [NDH, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Obći odjel, Odsjek T.] Oznaka: A/III.I.-I/12.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 103

Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« je u pregledu obavještajnih podataka od 20. listopada 1942. u vezi sa stanjem u dječjem domu u Jastrebarskom i Reki navelo:

> *U jutarnjim satima 7. listopada* [1942.] *200 djece partizana smješteni u barakama u Reki kraj Jastrebarskog su željeznicom upućeni u Zagreb. Do premještaja je došlo zato jer je potvrđena prisutnost zaraznih bolesti. Čini se da će tijekom predstojećih dana još 200 djece biti upućeno u Zagreb.*[202]

Prema podacima iz ljeta 1943. godine u Dječjem domu Jastrebarsko ostalo je još samo 18 djece »iz raznih logora«.[203]

Prethodno je navedeno da su djeca s Kozare, osim u Jastrebarsko i Zagreb, upućivana i u Sisak, o čemu je ministar udružbe dr. Lovro Sušić 1. kolovoza 1942. pisao Ministarstvu zdravstva:

> *Zahvaljujući uspješnoj suradnji s Ministarstvom zdravstva uspjelo je u najkraće vrijeme urediti po nalogu Poglavnika i odluci ministarskog vieća veliko dječje prihvatilište za djecu iz sabirnih logora u Jastrebarskom. Pomenuto prihvatilište sada je napunjeno, te se ukazala potreba osnutka novog prihvatilišta u Sisku. U tom pravcu poduzete su već sve potrebne mjere te prvi transport djece dolazi u Sisak 3. VIII. o. g. Slobodan sam stoga zamoliti, da Ministarstvo zdravstva i za ovo prihvatilište pruži svoju suradnju dodjeljivanjem na rad liečnika pediatra, te dovoljnog broja sestara pomoćnica kao i ostalog zdravstvenog osoblja i tvoriva. Zahvaljujući Ministarstvu zdravstva na odličnoj suradnji u Jastrebarskom uvjeren sam, da će uspjeti povoljno riešiti i ovaj novi zadatak.*[204]

U skladu s navedenim, Ministarstvo zdravstva je radi liječničkog nadzora u »koloniju Sisak« uputilo liječnike dr. Leopolda Aufa i dr. Ivana Spicera.[205] Uz ovu dvojicu liječnika Ministarstvo zdravstva uputilo je u Sisak na isti zadatak i drugo zdravstveno osoblje, odnosno medicinske sestre.[206]

U vezi s dolaskom djece s Kozare u Sisak, u sisačkim *Hrvatskim novinama* od 8. kolovoza 1942. objavljena je šira vijest:

> ***Sisak je hrvatski, ustaški i rodoljubni grad! (dječja prihvatna postaja u Sisku)*** *Ovih dana je došlo u Sisak oko 3000 neobskrbljene i napuštene djece iz krajeva oko Bosanske Gradiške i kraj Kozare-planine, koji su očišćeni od partizana. Razumije se da su ta djeca bila u jadnom stanju, a bilo je i oko 200 dojenčadi. Sva ova djeca su smještena u dječjem sabiralištu Hrvatskog Crve-*

---

[202] HR-HDA-1450, svitak D-237, snimka 372, 2 armata, Comando artiglieria, No. 2523/1942.

[203] HR-HDA-221, Broj: 10.250/1943., Radna jedinica II. 1.

[204] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 49.534-Z-1942.

[205] Isto.

[206] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 54.660-Z-1942., Broj: 54.997-Z-II-1942., Broj: 73.813-O-1942.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 104

nog Križa; i ako nitko nije pozvao, da tko uzme djecu k sebi, građani i građanke grada Siska odmah su odveli na stotine djece u svoje domove i brinu se za njih. Posebno se mora napomenuti, da glavnu brigu oko te djece vodi Ministarstvo Udružbe i Hrvatski Crveni Križ. Mnoga imena odličnih radnika biti će zlatnim slovima upisana u poviest Hrvatske u ovim težkim ratnim vremenima. Od Ministarstva Udružbe i Crvenog Križa u Zagrebu daju sve svoje snage od sebe: braća Brössler, g. Majstorović, g. [Franjo] *Perše i g. Štefanec, g. Pavlić te sestre gđe* [Dragica] *Habazin i* [Diana] *Budisavljević uz mnoge svoje pomoćnice; sa strane Ministarstva Zdravstva vodi glavnu brigu g. Dr.* [Niktopolion] *Černozubov, od vodećih osoba gr.*[ada] *Siska imaju velike zasluge Ustaški logor s g.* [Rokom] *Fagetom, gradsko poglavarstvo sa g.* [Josipom] *Stürmerom i Pavelićem; zatim predstojnik Kotarske oblasti g. Desantić te g. ing. Šoštarić. Od Ženske Loze Ustaškog pokreta gđa Ankica Šušnih i gđa Julija Šepić, te mnoge druge sisačke gospođe, Crveni Križ grada Siska zastupan je po preč.[asnom] g. kanoniku Dr.* [Ivanu] *Huleniću i drugim članovima. Veliku brigu su primile častne sestre, koje su preuzele preko stotinu najmanjih. Častne sestre Dominikanke pridonašaju velike žrtve u samom sabiralištu. Stvarnu pomoć daje razkužna postaja sa energičnim g. Dr.* [Antunom] *Najžarom na čelu.*[207]

U istom je broju *Hrvatskih novina* objavljena i sljedeća obavijest Gradskog poglavarstva Sisak:

Ministarstvo udružbe dopremilo je u Sisak veći broj djece stare do 12 godina i to roditelja, koji su napustili svoje domove. Ova djeca biti će predana na uzdržavanje obiteljima kako u gradu tako i u selu. Za uzdržavanje ove djece, stare do jedne godine dana, plaćat će Ministarstvo udružbe onim obiteljima, koja takovu djecu prime na uzdržavanje 500.- Kn, slovom: petstotina Kuna mjesečno, a za djecu stariju od godinu dana ustanovit će Ministarstvo udružbe naknadno nagradu onim obiteljima koja takovu djecu na uzdržavanje preuzmu. Ovim apeliramo na rodoljubno građanstvo, da svaka ona obitelj koja je u mogućnosti uzdržavati ovu djecu da preuzmu barem po jedno dijete na uzdržavanje.[208]

Sisačko društvo »Hrvatska žena« je u idućem broju *Hrvatskih novina*, od 15. kolovoza 1942., objavilo sljedeću obavijest:

Iz društva »Hrv.*[atska] *Žena«. *Pozivaju se gospođe, koje znadu bar donekle šivati, a imadu srca i volje da pomognu siročadi, koja se nalazi u našem gradu, da dođu u prostorije Hrv.*[atske] *Žene gdje se šiva rublje, odijela i haljine. Dnevno poslije podne od 2 sata.*[209]

---

[207] »Sisačke viesti«, *Hrvatske novine*, Sisak, br. 29, 8. kolovoza 1942., 2-3.

[208] »Viesti Gradskog poglavarstva«, *Hrvatske novine*, Sisak, br. 29, 8. kolovoza 1942., 2-3.

[209] »Sisačke viesti«, *Hrvatske novine*, Sisak, br. 30, 15. kolovoza 1942., 2.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 105

No, 7. rujna 1942. nadstojnik sisačkog Prihvatilišta za djecu, dr. Antun Najžar, morao je izvijestiti Ministarstvo udružbe i Ministarstvo zdravstva da je u razdoblju od 7. do 31. kolovoza u njegovom prihvatilištu umrlo 515 djece. U prostorijama ženskog samostana sv. Vinka umrlo je 209 djece, u školi u Novom Sisku 151 dijete, u zgradi »Sokolane« 141 dijete, u »Solani« troje djece, a u sisačkoj bolnici još 11 djece. Osim toga, jedno dijete umrlo je 6. kolovoza 1942. kada je iz vlaka prenošeno u raskužnu postaju.[210]

Najžar je izvijestio da je do najvećeg pomora djece došlo u prostorijama samostana, gdje su bila smještena dojenčad i mala djeca. Djeca su počela u znatnom broju umirati šest dana nakon dolaska, kada je do izražaja došao drukčiji način prehrane koji je utjecao na njihovu probavu:

> *Uz to su naknadno došle i razne zaraze (colli eventualno dizenterija a nisu izključeni zaraznici iz grupe paratifusa). Uz to se mora spomenuti, da su djeca bila podpunoma gola bez potrebitih pokrivača, te se mora računati da je veliki procent pomora djece išao na račun te golotinje t. j. hladnoće, kojoj mala djeca ne mogu odoljevati. Djeca su spavala na slami eventualno zamotana u kakve krpice. Pripominje se, da je liečnička služba kod te djece bila u podpunoj visini t. j. sva su djeca bila cijepljena protiv dizenterije, redovito su im se davali lijekovi (carbo animalis) i dr. t.j. tonocardin, fiziološke infuzije, cardijazol, uz sve druge lijekove, koji su dolazili u obzir. Sama prehrana te djece bila je podpuna i prema svim medicinskim propisima, t.j. djeca su dobivala mlijeko eventualno razrijeđeno sa čajem, čaj, slađeno prema potrebi i mišljenju liječnika specijalista za dječje bolesti, sa šećerom ili saharinom. Juha od sluzi (ječmene ili zobene, najfiniji griz na razne načine pripremljen, kruh iz bijelog brašna i t.d.) ali sve to nije dostajalo jer su naprijed spomenute štetnosti t. j. hladnoća i promjena prehrane bile mnogo jače od svih liječničkih nastojanja. Što se tiče podvorbe kod te djece poduzimane su mjere da se djeci što čišće i sterilnije pruži hrana u koliko je bilo to što više moguće.*[211]

Kada je riječ o pomoru djece u zgradi »Sokolane«, dr. Najžar je naveo da je puno djece smješteno u taj nedovršeni objekt u središtu Siska, u kojem nije postojao niti jedan pravi prozor koji se može zatvoriti, te je zbog hladnoće i drugih razloga došlo do visoke smrtnosti:

> *I ovdje se opaža da pomor djece postepeno raste i da pod konac postizava i najveće brojke. Da je tome tako stoji opet isti uzrok t. j. djeca su spavala u velikim skupinama kraj podpuno otvorenih prozora (prozora niti nema nego samo postoje otvori za prozore). I tu je uz razne zarazne klice od kojih su najvažnije one od dizenterije, colli, ospice, parotistic epidemica te par slučajeva skarlatine i jedan slučaj paratifusa B. bila uzrokom povećane*

[210] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 61.832-Z-1942.

[211] Isto.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 106

smrtnosti [...]. *Što se tiče higijenskih prilika te zgrade one nisu mogle biti ni uz najveće nastojanje na potrebnoj visini, jer je ovdje bio vrlo veliki broj djece, a sama zgrada je podpuno otvorena, tako da se može reći da je uspjelo da djeca nisu spavala pod vedrim nebom.*[212]

Tijekom druge polovine kolovoza 1942. »Sokolana« je pretvorena u priručnu bolnicu za lakše bolesnu djecu, čime je smanjena smrtnost u tom objektu. Nasuprot tome, zgrada škole u Novom Sisku bila je primjerenija po svojim higijenskim uvjetima, budući da je imala vodovod i kanalizaciju. U školu su smještena najzdravija djeca koju se odmah moglo predati na skrb u obitelji. No, krajem kolovoza u školu su smještena i teško bolesna djeca iz »Sokolane«, pa se smrtnost i ondje povećala.[213]

U skladište »Solane« 22. kolovoza smješteno je oko 1200 zdrave djece. Navedeni objekt bio je na sunčanom mjestu, uz travnato dvorište i smrtnost je ovdje bila mala, a povećala se tek krajem istog mjeseca kada su na to mjesto upućena djeca rekonvalescenti iz škole u Novom Sisku. Kad je riječ o djeci umrloj u sisačkoj bolnici, navedeno je da su onamo upućivana najteže oboljela djeca, u mjeri u kojoj ih je bolnica mogla primiti. Osim navedenog, dr. Najžar je posebno istaknuo:

Opaženo je kod djece odmah prvih dana iza kako su došla u prihvatilište, da se u izmetinama djece nalazilo cijelo zrnje kukuruza, zatim zdrobljeni kukuruz (šrot) zatim trava, zemlja i t. d., t.j. razna teška podpunoma nepodesna i neprobavljiva hrana. Osim toga opažen je vrlo velik broj glista kod djece kao crijevni nametnici [koji] *čine i te kako važnu ulogu za zdravlje djece. Obzirom na ovu točku ne treba se ni malo čuditi da su djeca već tako oslabljena lako podlegla mnogim bolestima.*[214]

U vezi s pitanjem što su uprava prihvatilišta i pomoćno osoblje učinili kako bi se prilike popravile, dr. Najžar je naveo:

Radi velike žurbe, kojom se je trebalo otvoriti to prihvatilište i spasiti djecu učinjeni su nadčovječni napori sa strane uprave dječjeg prihvatilišta u prvom redu od strane Ministarstva udružbe i [Ministarstva] *Zdravstva, a isto tako i od strane same uprave u Sisku. Nije ni čudo, da su pojedine osobe, koje su radile na toj organizaciji teže ili lakše oboljele od prenapornog rada. Najveću žrtvu je ovdje pridonio savjetnik Ministarstva udružbe profesor Bresler sa svojim saradnicima te g. Černozub*[ov] *od Ministarstva zdravstva. Isto tako je nadstojnik prihvatilišta Dr. Najžar uložio vrlo mnogo truda. Može se reći, da je sve stručno osoblje, liječnici, sestre pomoćnice, sestre Crvenog križa uložilo sav svoj trud. Najveća zapreka cielom tom nastojanju bile su neo-*

[212] Isto.

[213] Isto.

[214] Isto.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 107

bično nepovoljne prilike smještaja većine djece, a isto tako slabo moralno raspoloženje većine pomoćnog osoblja. Veliku su žrtvu pridonjele časne sestre dominikanke iz Zagreba, osobito sestra Imaculata Klobučar.[215]

Osim toga, dr. Najžar je spomenuo da su pomoć u zbrinjavanju djece pružili i predstavnici upravnih vlasti, ustaškog pokreta i sisačkog Hrvatskog Crvenog križa. Po primitku ovog dopisa dr. Salih Kulović, pročelnik Odjela društvovnog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe, 17. rujna 1942. uputio je dopis Ministarstvu zdravstva u kojem je naveo:

Moli se naslovno Ministarstvo da savezno s prednjim izvješćem Uprave državne dječje poliklinike u Sisku izvoli odrediti komisiju, koja će na mjestu utvrditi razloge tako velike smrtnosti u Državnom dječjem prihvatilištu u Sisku, koje je pod nadzorom ovog Ministarstva, te koja će nadalje utvrditi, da li je učinjeno sve potrebno da se osigura građanstvo grada Siska od možebitnog širenja postojećih zaraznih bolesti. Moli se Ministarstvo, da izvoli nakon povjerenstvenog pregleda dostaviti ovom Ministarstvu priepis izvještaja kao i mišljenje i priedlog na koji bi se način mogao smanjiti broj smrtnosti u navedenom prihvatilištu.— Žurno je![216]

Čini se da su pregled prihvatilišta u Sisku izvršili dr. Niktopolion Černozubov, kao predstavnik Ministarstva zdravstva i prof. Kamilo Brössler, kao predstavnik Ministarstva udružbe.[217] No, nisam našao zatraženo izvješće s prijedlogom kako bi se smanjila smrtnost djece u sisačkom prihvatilištu.

Umiranje djece u Dječjem prihvatilištu Sisak se nastavilo. Do 24. prosinca 1942., nekoliko dana prije no što je prihvatilište zatvoreno, evidentirano je ukupno 1152 umrle djece.[218] Pretpostavljam da dio te djece nije bio s Kozare, nego i iz drugih dijelova NDH.

U međuvremenu je ministar udružbe dr. Lovro Sušić 23. kolovoza 1942., u skladu sa smjernicama Županstva pri Poglavniku, i u sporazumu s Uredom III UNS-a, odredio daljnji postupak s djecom koja su, »po nalogu Poglavnika«, iz sabirnih logora premještena u dječja prihvatilišta. Tako je Odjel za društvovno osiguranje, zaštitu i skrb Ministarstva udružbe tu djecu, ako su zdrava odmah, a ako su bolesna nakon zdravstveno-zaštitnog roka, trebao vratiti njihovim roditeljima, u slučaju da ne postoje »politički razlozi« koji bi to onemogućavali. Također je tu djecu trebalo predati hrvatskim i katoličkim obiteljima te, ako to zahtijevaju

---

[215] Isto.

[216] Isto.

[217] Isto.

[218] HR-HDA-421, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 124, Kotarski N.[arodni] O.[dbor] Sisak, Kotarska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, K. Broj: 155/1945. Riječ je o spisku djece umrle u Dječjem prihvatilištu u Sisku 1942. godine kojega je Gradskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina u Sisku neposredno nakon rata predao učitelj Anton Dumbović.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 108

posebni razlozi, državnim i privatnim dječjim domovima i odgojnim zavodima.[219]

Dojenčad i mala djeca za koju ne postoje osobni podaci, trebali su biti proglašeni nahočadi i s njima je trebalo postupiti u skladu s postojećim zakonskim propisima. Odjel za društvovno osiguranje, zaštitu i skrb mogao je hraniteljima te djece odrediti redovnu financijsku potporu. Pri svemu navedenom Odjel za društvovno osiguranje, zaštitu i skrb trebao je surađivati s hrvatskim i katoličkim, crkvenim i dobrotvornim ustanovama i društvima, a posebno s »Caritasom« i Hrvatskim Crvenim križem. Provođenje navedenih poslova povjereno je nadstojniku Odsjeka brige za obitelj i djecu Odjela za društvovno osiguranje, zaštitu i skrb, prof. Kamilu Brössleru. O navedenoj djeci trebalo je voditi što točniju evidenciju, a sva su djeca proglašena pitomcima državne dječje zaštite Ministarstva udružbe.[220]

Središnjica Hrvatskog Crvenog križa se početkom 1943. obratila nadležnim vlastima sa zahtjevom da se za djecu smještenu kod raznih obitelji riješi pitanje zdravstvenog osiguranja. U skladu s navedenim određeno je da se toj djeci u Zagrebu i ostalim dijelovima NDH osigura potrebna zdravstvena skrb i, prema potrebi, bolničko liječenje na državni trošak.[221]

Zaključna razmatranja

Operaciju Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv partizana na Kozari treba sagledati u sklopu drugih operacija koje su snage NDH — samostalno ili u suradnji s Nijemcima — tijekom 1942. provele protiv partizana, ali i četnika, i u drugim dijelovima NDH, od Korduna, preko Bosanske Posavine, do Slavonije i Srijema. Tim je operacijama, u sklopu provođenja represivnih mjera, bilo pogođeno i civilno stanovništvo, uglavnom pravoslavno. Zajedničke operacije NDH, Nijemaca i Talijana protiv partizana, provedene početkom 1942. u istočnoj Bosni predstavljaju po mojem mišljenju zasebno razmatranje.

Do spomenutih operacija došlo je u okolnostima kada vlasti NDH provode širu promjenu politike prema pravoslavnom stanovništvu (osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve, sklapanje primirja i sporazuma s nekim četničkim odredima, pozivanje pravoslavaca na službu u domobranske radne jedinice).

Dakle, dok s jedne strane traju vojne operacija protiv partizana (nekad i četnika), pri čemu je represivnim mjerama zahvaćeno i civilno stanovništvo, uglavnom pravoslavno, istovremeno se pokušava provesti mjere koje bi vodile smirenju stanja i smanjivanju represije prema pravoslavnom stanovništvu.

No, ovaj je prilog usredotočen na događaje na Kozari u lipnju i srpnju 1942. godine, odnosno na postupanje vlasti NDH i Nijemaca prema pravoslavnom stanovništvu iseljenom s tog područja.

---

[219] *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga druga, 377.

[220] Isto.

[221] HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 2719-Z-IV-1943.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 109

Dodatni izvori nedvojbeno bi još bolje prikazali događaje povezane s operacijom Borbene skupine »Zapadna Bosna« protiv partizana na Kozari, kao i sudbinu civila evakuiranih s tog područja. S druge strane, osobito kada je riječ o brojčanim podacima, vidljivo je kako su dostupni izvori i postojeća literatura različiti, zbog čega je teško utvrditi točne podatke. Primjerice — koliko je točno osoba s Kozare upućeno u njemački logor u Zemunu, ili koliko je točno djece s Kozare upućeno na određene lokacije.

Smatram da sam uspio pokazati kako većina ljudi iseljenih s Kozare nije upućena u sabirni logor Jasenovac. Dakle, smatram krajnje upitnom tvrdnju, koja se i danas može čuti u srpskoj historiografiji, da je većina iseljenih s Kozare odmah pobijena, uglavnom u Jasenovcu.[222] Naprotiv, vidljivo je da je Ustaška obrana težila u što većem broju uputiti iseljene s Kozare na područja sjeverno od Save i uopće nije željela primiti te ljude u logor Jasenovac. Jedan od razloga zašto iseljeni s Kozare nisu upućivani u Jasenovac nalazio se i u tome što je taj logor u spomenutom razdoblju trebao primiti velik broj Židova koje su vlasti NDH iseljavale iz njihovih domova, kako bi ih uputile u njemačke koncentracijske logore. Također se može pretpostaviti da je Ustaška obrana namjeravala iseljene s Kozare uputiti u krajeve sjeverno od Save, kako bi ti ljudi opteretili i demoralizirali slavonske partizane.

U prilogu sam prikazao kroz kakve su sve teškoće i stradanja u Slavoniji prolazili iseljeni s Kozare, ali je isto tako vidljivo da je teško utvrditi kakva je, i u kojoj mjeri, bila njihova daljnja sudbina. Koliko ih je ostalo živjeti u područjima sjeverno od Save? Koliko ih se vratilo svojim kućama? Koliko ih se pridružilo partizanima? Koliko je iseljenih osoba stradalo u ratnim operacijama sjeverno od Save? Koliko ih je, na kraju, opet završilo u sabirnim logorima Jasenovac i Stara Gradiška? Sve su to pitanja na koja nisam mogao dati konačan odgovor.

Kada je riječ o sudbini djece s Kozare, smatram da sam pokazao da su njihovo preuzimanje iz sabirnih logora i kasniji postupak s njima te njihovu kolonizaciju organizirale vlasti NDH. U tom smislu, ulogu Diane Budisavljević koja se u posljednje vrijeme u određenim krugovima u Hrvatskoj posebno ističe, smatram pretjeranom. Čak se i iz tih krugova može čuti da im se priča o njihovoj heroini ponekad čini »izmišljenom« jer im je »teško pojmiti« da je režim poput ustaškog uopće dopustio Diani Budisavljević spasiti toliko djece.[223] Zapravo, priča o Diani Budisavljević i jest izmišljena. Nije izmišljen dio koji se odnosi na njezine nesumnjive zasluge u humanitarnom radu i brizi za srpsku djecu, ali je izmišljena u dijelu koji se odnosi na pitanje kako je pod ustaškim režimom takva akcija spašavanja djece bila moguća. Bila je moguća zato što je sam režim

[222] Primjerice vidjeti osvrt dr. Milana Koljanina na knjigu Bojan B. DIMITRIJEVIĆ *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945* (Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2016.) objavljen u: *Istorija 20. veka, časopis instituta za savremenu istoriju*, br. 1, Beograd 2017., 205.

[223] Adriana PITEŠA, »Dianina lista — Žena koja je uspjela prevariti sistem i spasiti 12.000 djece iz ustaških logora«, *Jutarnji list*, Zagreb, br. 4874, 10. 2. 2012., 28-29.

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 110

— »po nalogu Poglavnika« — tu akciju odobrio i proveo. U vezi s navedenim slažem se s tvrdnjom povjesničara Tomislava Dulića koji je zaključio kako su nedvojbene zasluge Diane Budisavljević oko spašavanja srpske djece i vođenja kartoteke koja će kasnije omogućiti da neka od njih budu spojena sa svojim roditeljima, ali je istovremeno svojim radom »nesvjesno« pomogla politici Ante Pavelića da napuštena ili od roditelja odvojena srpska djeca budu razmještena po hrvatskim obiteljima.[224]

Nikica BARIĆ

Axis Offensive on Kozara Mountain, 1942 — the Fate of the Prisoners of War, Civilians and Children

The paper presents the fate of the persons, mostly ethnic Serbs, captured during the large scale operation conducted under the command of the Wehrmacht in northwestern Bosnia, at the territory of the Independent State of Croatia, during June and July of 1942. The operation was aimed against the Partisan forces located in the areas of mountains Kozara and Prosara. Although the operation was conducted under the Wehrmacht command, forces used in the offensive were mainly units of the Croatian Home Guards and Ustasha militia. The operation ended with the encirclement and destruction of large number of Partisans. At the same time the operation was specific because the Partisans accepted frontal combat and withdrew large number of civilians behind their lines. During the offensive and after it was finished German and Croatian troops gathered more than 60.000 civilians, as well as captured Partisans, from Kozara area. The paper concentrates on how German army and Croatian authorities treated these prisoners and civilians. Many captured Partisans and their suspected collaborators were shot during or immediately after the operation. Thousands of them were transported to a German concentration camp in Zemun and then transferred as forced labor to Norway and Germany. Also a certain part of other civilians was sent as «free« labor force to Germany. Tens of thousands of the remaining civilians evacuated from Kozara area were resettled to the areas north from river Sava. Also, numerous children who remained parentless during the Axis offensive on Kozara, or whose mothers were forced to hand them over to the Croatian authorities, were sent to state run orphanages and medical institutions in Jastrebarsko, Sisak and Zagreb.

During the operation against Partisans at Kozara and in its aftermath, thousands of civilians were left homeless. They were forcibly resettled and many of them died of malnutrition, diseases, or were killed. It must be taken into consideration that these civilians were ethnic Serbs. Authorities of the Independent State of Croatia, and its ruling Ustasha regime, were strongly anti-Serb. The regime did not recognize the existence of Serbs on its territory and Serb population was officially labelled as «Greek-Eastern« and later as «Orthodox« population. It is therefore interesting to see how

[224] T. DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941—42*, 254

P-22_knjizblok 25.09.17 17:57 Page 111

the authorities of the Independent State of Croatia treated such huge number of Orthodox civilians that were captured during the operation against Partisan forces in Kozara and who were seen by the Croatian authorities as hostile and suspicious. Using the available literature, published sources, but also new archival documents, the paper tries to follow the fate of civilians resettled from Kozara area. The subject is also important in connection with the notorious Jasenovac concentration camp run by the Ustasha. The camp was located in the vicinity of the Kozara area and there are claims that large number of civilians evacuated from Kozara was sent to Jasenovac where they were executed. This paper shows that the largest number of these civilians was not sent to Jasenovac. Instead they were resettled to the areas north of river Sava.

Key words: *the Independent State of Croatia, Kozara, Jasenovac concentration camp, Jastrebarsko children's concentration camp, Sisak orphanage for child refugees, Diana Budisavljević*